

Pécsi Tudományegyetem Művészeti Kar Doktori Iskola

Bodonyi József

Sodródó képzelet

A műalkotás az emlékezet és a képzelet határán

DLA értekezés

Dr. Vidovszky László egyetemi tanár

Dr. habil Szegedy-Maszák Zoltán egyetemi tanár

2015

Tartalomjegyzék

1 Bevezető.....	4
2 Észlelés, az emlékek létrejötte.....	5
2.1 Az emlékezet mint agyi funkció.....	5
2.1.1 Az emlékezet felépítése, működése.....	5
2.1.2 Az érzések, érzelmek helye a memóriában.....	6
2.1.3 Az érzelmi memória.....	7
2.2 Hamis emlékek.....	8
2.2.1 Fedőemlékek.....	9
2.2.2 Torzult emlékek.....	9
2.3 Torzult emlékek és retrospektív emlékezet.....	10
2.3.1 Az elbeszélések igazságtartalma és a történelmi valóság.....	11
2.3.2 Álemlékek.....	11
2.3.3 Bizonytalan forrásemlékek.....	13
2.3.4 Fantomemlékek és az ismereti szintek.....	13
2.3.5 Az ismeretek tárolása: szemantikus és epizodikus emlékezet.....	14
2.3.6 Önéletrajzi emlékezet.....	15
2.4 Az előhívási folyamata.....	16
2.4.1 „A nyelvemen van”.....	16
2.4.2 „Úgy rémlik, mintha tudnám”.....	16
2.4.3 Az előhívási folyamatok általános működése.....	17
2.5 Előhívási módszerek.....	18
2.5.1 Közvetlen előhívás.....	18
2.5.2 Közvetett előhívás.....	19
2.6 Kontextus és epizodikus emlékezet.....	19
2.6.1 Környezeti kontextusfüggés.....	19
2.6.2 Állapotfüggő előhívás.....	20
2.6.3 Hangulat és emlékezés.....	20
2.6.4 Kognitív kontextusfüggő emlékezet.....	21
2.6.5 Rekonstruktív emlékezet.....	21
2.7 Felismerési emlékezet.....	22
2.7.1 Szignáldetekciós elmélet.....	23
2.7.2 A felismerés kettős folyamat-elmélet.....	23
2.7.3 Az emlékek forrása.....	24
2.8 Felejtés.....	24
2.8.1 A felejtés természete.....	25
2.8.2 A felejtés gátjai.....	25
2.8.3 A véletlen felejtést támogató folyamatok.....	26
2.8.4 Motivált felejtés.....	29
2.8.5 Az idő múlása és más, felidézést elősegítő tényezők.....	31
2.9 Kollektív emlékezet.....	32
2.9.1 Az egyéni emlékezet elemei a kollektív emlékezetben.....	33
2.9.2 Mítosz, mint kollektív emlékezet.....	33
3 Kulturális emlékezet.....	43
3.1 Homérosz, az analfabéta.....	44
3.2 A sodródó hasadék.....	44
3.3 Az emlékezés kultúrája.....	45

3.4 Az emlékezet helyei.....	46
3.5 A hamis emlékezet igazsága.....	47
3.6 Az emlékezet metaforája és a változékony múlt.....	48
3.7 Emlékek terei.....	50
3.7.1 Felejtés, feldolgozás mint metafora.....	51
3.7.2 Az emlékezet animátorai.....	54
3.7.3 Befejezetlen ügyek.....	55
3.7.4 A kreatív rés.....	55
3.7.5 A kép, mint a történelem forrása.....	56
3.7.6 A kép, mint az emlékezet médiuma.....	58
3.8 A hely és az emlékezet.....	59
3.8.1 Helyszínekhez kötődő emlékezet.....	59
3.8.2 Az emlékezeti táj.....	60
3.8.3 A romok emlékezete.....	62
3.8.4 Vonzások és választások.....	63
3.8.5 Az emlékmű.....	64
3.8.6 A trauma lokalizálása.....	65
3.8.7 The Falling Man.....	70
3.8.8 A megelőlegezett múlt.....	72
3.9 A virtuális emlékmű.....	73
3.9.1 Személyiségváltakozatok, az egyén átformálása.....	74
3.9.2 A hibrid lét mítosza.....	74
3.9.3 Ukrónia, a múlt meséje.....	76
3.9.4 Magánmitológiák.....	78
4 Saját munkák.....	80
4.1 A szörnyeteg mosolya: Rudolf Hess tízparancsolata – színmű.....	80
4.2 Távoli melankólia: Rózsáim pompásan virágoznak – színmű.....	82
4.3 Emlék(re)konstrukció: Láthatatlanok, egy lomografikus emlékmű – installáció.....	83
5 Konklúzió.....	86
6 Irodalomjegyzék.....	88

1 Bevezető

A memória, vagyis a események és az azokhoz kapcsolódó érzések és érzelmek tárolása az elmében olyan terület, melyet a képzelet és az emlékezet folyamatai egyaránt érintenek. Dolgozatomban ezért azt a felvetést vizsgálom, hogy az emlékezet és a képzelet határátlépései hogyan épültek be a művészet produktumaiba, az alkotói koncepciókba továbbá azt is, hogy milyen változásokat eredményez korunk mediális kontextusa az emlékezet és a művészet viszonyában.

A felvetés vizsgálatát az emlékezetkutatás eredményeinek áttekintésével kezdem, elsősorban Daniel Schacter és Alan Baddeley publikációira támaszkodva. A dolgozat keretei és témafelvetése nem teszi lehetővé ennek a kutatási területnek a teljes feltérképezését, ezért a főbb szempontok, általános elfogadott alapelvek felvázolása mellett azokat a szempontokat ragadtam ki, melyek az emlékezeti funkciók kiegészítését írják le, elsősorban a fantázia és más kreatív folyamatok mentén. A dolgozat ezen szekciója a kutatási terület legújabb fogalomkörével zárul, amelyet a publikációk Google-emlékezetként írnak le és amely meggyőződésem szerint jelentős változásokat jelent az emlékezettel kapcsolatos koncepciók értelmezésében.

Az emlékezetnek, az emlékeknek az alkotói folyamatok kontextusába helyezett vizsgálatához Jan Assmann kulturális emlékezeti koncepcióját alkalmazom. Az ehhez szükséges eszköztár meghatározásához Aleida Assmann kategória rendszerét használtam fel, mely a publikáció időpontjában már megelőlegezi a napjainkban érvényes új típusú kulturális emlékezeti kategóriák értelmezései kereteit is. A dolgozat ezen fejezetének lezárásaként kísérletet teszek korunk hálózati médiumok által meghatározott kontextusában észlelhető, új típusú emlékezeti koncepciók tárgyalására.

A dolgozat zárófejezetében saját munkáim közül három olyan koncepciót mutatok be, amelyek létrehozásában a kulturális emlékezet különböző aspektusait alkalmaztam. Ezekben a munkáimban jelentős szerepet játszottak a dolgozatban leírt kódolási és előhívási funkciók kreatív megfeleltetései, mert mindhárom mű esetében tudatosan kerestem a lehetőséget az emlékezeti koncepciók differenciált alkalmazására

2 Észlelés, az emlékek létrejötte

Az emlékek kialakulását nagyban meghatározza a tárolandó ingerek, vagyis az élmények befogadásának a módja. A különböző érzékelési folyamatokból, mint a látás, a hallás, az ízlelés, a szaglás és a tapintás eltérő módon érkeznek meg az információk azokhoz az agyi területekhez, melyek ezen érzékszerveket koordinálják. A különböző, az érzékszerveket érő hatások receptorok segítségével az idegsejtek számára értelmezhető ingerekké válnak. Ezek az ingerek azokban az agyi idegsejtekben, amelyek az érzékelés pillanatában aktívak, rögzített részinformációkként emléknymokat hoznak létre. Ezek, az elme különböző területein tárolt részinformációk összessége alkotja a valóságból szerzett külső benyomásokból létrejövő tárolt emlékeket. Az egyes idegsejtekben tárolt részinformációk alapján, ezen idegsejtek összekapcsolódásból egy komplex rendszer jön létre, amely aztán a felidézés során a rendelkezésre álló elemekből rekonstruálja magát az emléket.¹

2.1 Az emlékezet mint agyi funkció

Az emlékezet az agyban lejátszódó folyamat, mely során elsősorban információk kerülnek tárolásra. A következő fejezetekben arra keresem a választ, hogy az emlékezetnek és az emlékezés folyamatainak lehetnek-e érzelmi, illetve az érzelmekhez kötődő elemei.

2.1.1 Az emlékezet felépítése, működése

Az emlékezet kutatása mára már abból az alapvetésből indul ki, hogy az emlékezetért elsődlegesen felelős agyi központok mellett, az agyi területek több, egymással komplex kapcsolatban álló bonyolult rendszerének összessége az, ami az emberi emlékezet teljesítményét biztosítja. Az általánosan elfogadott, konszenzusos felvetés szerint maga az emlékezet olyan, az agyban lejátszódó folyamatok eredményeként írható le, melyek különböző emlékezeti táruk között zajlanak. Ezen emlékezeti folyamatok kezdetén az érzékelés áll, vagyis egy külső inger, melyet a szenzoros érzékelés az inger jellegének megfelelően osztályoz és a megfelelő agyi területek felé továbbít. Így

¹

a környezetből származó információk az érzékelésnek köszönhetően először a szenzoros emlékezeti tárbá kerülnek. Ez a tár alapvetően a vizuális, vagyis az ikonikus és az auditoros, vagyis echoikus emlékezetre oszlik. Itt az információ nagyon rövid ideig, legfeljebb 20 mp-ig kerül tárolásra. A szenzoros tárbá kerülő információ mindig törlődik, pontosabban gyorsan elhalványodik, viszont ennek a tárnak a kapacitása szinte korlátlan lehet. ²

Az információk a szenzoros tárból átkerülnek a memória különböző időtartamú táraiba. Ezeknek a rendszerek a működése alapvetően a rövid távú és a hosszú távú memóriaként jelenik meg. A rövid távú memória, az STM néhány percig tárolja az emlékeket, innen egy konszolidációnak nevezett folyamattal kerülnek át az emlékek a hosszú távú emlékezetbe az LTM-be, ami azok korlátlan idejű tárolását teszi lehetővé. Ez alapján az emlékek tulajdonképpen olyan információk, benyomások, melyek az érzékelésből származó ingerek nyomán az idegsejtekben tárolásra kerülnek. Ezeket, az emlékeként az idegekben tárolt információkat emléknyomoknak nevezzük.³ Az idegrendszer ezeket az emléknyomokat a konszolidáció, vagyis rögzítés során a már meglévő emléknyomokkal összehasonlítja, így csak a már ismeretektől eltérő információk kerülnek tárolásra. Tehát ez a folyamat az új információk rendszerezésére, valamint azok megtartására szolgál. Ebben a rendszerben a megjegyzés (bevésés), a raktározás (megtartás) és a felidézés folyamataival kerülnek az emlékek feldolgozásra.⁴

2.1.2 Az érzések, érzelmek helye a memóriában

Feltételezhető, hogy az információk mellett a memória érzések és esetleg érzelmek tárolására is alkalmas. Erre irányuló kísérletek bizonyították, hogy a menekülési reakciók beindításhoz kapcsolódnak érzelmi, pontosabban a félelemmel kapcsolatos reakciók. Ez az életben maradás egyik feltételeként alakulhatott ki így, de ez alapján feltehető, hogy a tárolt érzelmek, érzések a félelemérzeten túl differenciáltabbak lehetnek. Az érzelmek emlékezeti tárolása a memóriában tulajdonképpen a félelem kondicionálásához hasonló módon történik. Ez a tanulási folyamat egy pontosan lokalizálható agyi központban, az amygdalában zajlik. Az amygdala vizsgálata során a képalkotó eljárások segítségével sikerült bizonyítani, hogy bizonyos, célzottan félelemérzést keltő

² Baddeley et al. 2010: 25f

³ Schacter et al. 1978: 722

⁴ Oláh 2006: 172f

ingerek hatására a menekülési készenlét területei aktiválódtak ezen az agyi területen.⁵ Mivel a memória folyamataiban több agyi terület is érintett, az érzelmek és érzések asszociációja a tárolt információkkal több agyi terület bevonását is okozhatja. Ezen területek egyike a halántéklebény és az agykéreg.

Az eddigi gyógyászati felismerésekből azt lehet megállapítani, hogy az agyban az emlékek részben a halántéklebényben kerülnek tárolásra, pontosabban annak azon részében, melyet hippokampusznak nevezünk. De az emlékek tárolásában még fontos szerephez jut az agykéreg, ahol a legrégebbi emlékek találhatók. A legújabb kutatások szerint valószínűsíthető, hogy az emlékezet nem korlátozható ezekre az agyterületekre, hanem szinte az összes, különböző készségekhez kapcsolódó agyterület részt vesz az emlékezés folyamatában, mint például az arcmemória esetén a látóközpont, és így az érzelmek esetében az agy különböző, érzelmi reakciókkal foglalkozó területei. Ezen folyamatokban felértékelődik az agyterületek közötti kommunikáció szerepe, mely befolyásolja magának az emléknomnak a kialakulását is. Így egyetlen emléknom a konszolidációt követően a különböző területek között bonyolódó kommunikáció miatt az agy több területére is mutathat. Ebben a folyamatban meghatározó az, hogy milyen impulzust kell a szenzoros rendszernek a beérkező inger alapján feldolgozni. Ennek az ingernek a későbbi, emléknomkénti lenyomata a hippokampuszban jön létre úgy, hogy a konszolidáció során az agykéregben található, hosszútávú tárolt emléket jelentő emléknomokkal összehasonlításra kerül.⁶

2.1.3 Az érzelmi memória

A hippokampusz és az amygdala közötti intenzív kapcsolat a két agyterület közeli, egymás melletti elhelyezkedése miatt is lehetséges. Az agy eme különleges területének, az amygdalának a hatását, befolyását az érzelmek felidézésére a legérzékletesebben Marcel Proust írja le a Swann világában, amikor egy íz, a madleine-torta megízlelésével a gyermekkorba visszanyúló, érzelmi emlékek sora bukkan fel. Ez az ízinger a leírtak alapján a konszolidáció folyamán nem csupán információként tárolt emléknomokkal, hanem a tárolt érzelmekkel is összehasonlításra került. Ez a fajta konszolidáció az információkat kiértékelő folyamatoktól eltérően nem a fizikai ingert feldolgozó agyi központok közreműködésével kerül feldolgozásra. Az amygdala, ez a mandula formájú terület, ami a hippokampusz mellett található, egyik fő funkciója, hogy a beérkező ingereket értékelje

⁵ Baddeley et al. 2010: 149f

⁶ Rubner 2007: 41f

aszerint, hogy az agy milyen érzelmekkel azonosítsa ezen ingerek hatását.⁷

Az amygdalához közvetlenül kapcsolódik a hipotalamusz, ami a viselkedés, vagy is az ingerek által kiváltott válaszreakciók koordinálását végzi. Az amygdala egy több gócpontból álló szerv, mely az említett agyterületek közötti kommunikációban vesz részt, vagyis alapvető szerepe van az agykéregben tárolt emléknymom és a beérkező inger összehasonlításában, valamint az erre az ingerre adott válaszreakció koordinálásában.⁸

Az amygdala funkciója alapján feltételezhető, hogy azok emléknymomok, melyek ezzel az agyi területtel kapcsolatban kerülnek előhívásra, érzelmi elemeket is tárolnak. Az érzelmek tárolása a memóriában egy ritkán felbukkanó, de egyelőre megmagyarázhatatlan érzelmi tapasztalást is eredményezhetnek, amely annak ellenére, hogy emléknymomként tűnik fel, teljes egészében a fantázia szüleménye. Az emléknymomok és a fantázia-elemek összekapcsolódására példa a déjã-tapasztalatok létezése. Ezek déjã-tapasztalatok akkor jönnek létre, ha egy ismeretlen inger az ismertség érzetét kelti, vagy ha az észlelés tárgya ismertnek tűnik még akkor is, ha az ahhoz kötődő tapasztalás ismeretlen vagy annak emléke törlődött.⁹

Ennek ellentétéként írható le az olyan élmények rögzülése, amelyeket vakuemlékeknek neveznek. Ezek az emlékek egy olyan eseményhez kötődnek, melyek intenzitásuk miatt a jelen lenyomataként maradnak meg az emlékezetben. Ezeknek az élményeknek az emléknymomára nem jellemző az elhalványulás, a módosulás. Az eseményekhez kötődő erős érzelmi tartalom miatt az információk rögzülése szokatlanul erős, annak ellenére, hogy ezekkel a vakuemlékekkel kapcsolatban is csak az eddig már ismert memóriefolyamatokat lehetett azonosítani. Vagyis a szokatlanul pontos és erős bevésődés az emléknymomhoz tapadó érzelmi emlékek motiválhatják.¹⁰

2.2 Hamis emlékek

A képzelet és az emlékezet közötti határátlépések egyik példája a hamis emlékek létrejötte. A hamis emlék fogalma az olyan bírósági tanúvallomásokkal kapcsolatban merült fel, amelyekről később bebizonyosodott, hogy a szemtanú hibásan tanúskodott, vagy rosszul emlékezett, annak ellenére, hogy nem akart hamis tanúvallomást tenni. A hamis emlékeknek a létrejöttét több különböző hatás

⁷ Szily 2010:14

⁸ Rubner 2007: 53

⁹ Moulin et al. 2011:2

¹⁰ Talarico, Rubin 2009: 92

is motiválhatja amellett, hogy az agyi emlékezeti folyamatok kondicionáltak arra, hogy tudatos, akaratlagos ráhatás nélkül emlékeket változtassanak meg, vagy írjanak felül, az eseményekhez kötődő érzelmi hatások függvényében.¹¹

2.2.1 Fedőemlékek

Az emlékezetben megjelenő, a valós tapasztalástól eltérő emlékezeti folyamatokat először Freud írta le a korai gyermekkori emlékekkel kapcsolatban. Freud vizsgálatát az a megfigyelés motiválta, hogy a felnőttek emlékezetében gyakran teljesen lényegtelennek tűnő gyermekkori emlékek tapadnak meg, míg a valóban fontos és meghatározó eseményekről semmilyen emlék nem található, vagy azok felidézése nem lehetséges. Freud egyik magyarázata szerint az emlékezetet osztályozó mechanizmusokat gyermekkorban más preferenciák vezérik, mint felnőttkorban, ezért akkor nem azok az események rögződnek, amelyek egy felnőtt számára jelentősnek tűnhetnek. Ezt a felvetést felülvizsgálva Freud később fontosabbnak ítélte azt a hatást, amelynek során bizonyos meghatározó emlékek előhívását megakadályozandó az elme helyettesít az élmények emléknymát kevésbé jelentős emlékekkel, elősegítve ezzel az esetleg zavaró emlékek törlődését, háttérbe szorítását. Freud ezeket fedőemlékeknek nevezi, és megfigyelései szerint korábbi, egyidejű és későbbi események emléknymai is megjelenhetnek fedőemlékeként. A motiváció ezen három idősík hozzárendelésénél az elfedendő emlékekhez még nem tisztázott, de Freud leírása szerint mindegyikben közös, hogy a fedőemlékek valósként és egyedül érvényesként jelennek meg a tudatban, az elfedett emlékek teljes kizárásával. Vagyis az alany gyakran érthetetlennek és feltűnőnek értékeli ezen jelentéktelen emlékek megtartását.¹²

A fedőemlékek bevéődésénél tehát egyértelműen azonosítható egy érzelmi motiváció, mely ebben az esetben nem az eredeti emléknym torzulásához, hanem annak felülírásához, behelyettesítéséhez vezet.

2.2.2 Torzult emlékek

Schacter szerint előfordulhat, hogy az emlékek kódolása során bizonyos, az adott pillanatban kevésbé fontosnak ítélt részletek kimaradnak. Ezeket a részleteket a tudat esetenként olyan

¹¹ Schacter 1998: 137ff

¹² Freud 1907: 24f

elemekkel helyettesíti az előhívás során, melyek könnyen kapcsolhatók, csatlakoztathatók a tárolt információkhoz. Ez a bírósági tárgyalásoknál bevont tanúvallomásoknál gyakran úgy jelenik meg, hogy a tanú a felkínált lehetőségek közül azt az egyet azonosítja hitelesként, amely a tárolt emlékekhez hasonlónak válhat az emlékezetből hiányzó részletek kiegészítésével. Ez a kiegészítés az adott pillanatban az akkor aktuálisan felmerülő részletek alapján történik és így megtörténhet, hogy a tanú nem képes elkülöníteni az eléje tárt azonosítandó személyt, vagy bizonyítékot a tárolt emlékből, mivel a bizonyossághoz szükséges részletek az emlékezetből hiányoznak.¹³

Schacter megállapította, hogy az emlékek felidézését befolyásolhatják olyan járulékosan tárolt információk, melyek az emlékek felidézése során adott információkkal ellentétesnek bizonyulnak. Ezek a nem feltétlen lényeges, de az emlékekhez tapadó információk alkalmasak arra, hogy megakadályozzák az aktuális, valóban beérkező inger és a tárolt információ közötti azonosság felismerését. Ez a konfliktus nem vezet bizonyítottan a tárolt emlékek torzulásához, de bizonyítottan tekinthető, hogy az előhívás során befolyásolhatja az előhívási folyamatokat.

Az emlék torzulását okozhatja az egyes eseményekhez kötődő várakozás, amely aztán az emlékekben tárolásra kerül, annak ellenére, hogy az várakozásban megfogalmazott információk nem váltak az esemény részeivé. A torzulást okozhatja még az előzetes tudás, mely konszolidáció folyamán az emlékek kódolását befolyásolhatja. Az emléknymok aktivitási mintázatokként jelennek meg az agyban, melyeket az elme a kódolási folyamat, a konszolidáció folyamán a már meglévő emléknymokkal összehasonlít. Ezek a már meglévő emléknymok tartalmazzák azt az előzetes tudást, ami természetes és magától értetődő módon befolyásolja az újonnan beérkező impulzus kódolását. Az új információ a már meglévővel összehasonlítva kerül kódolásra, de ebben az esetben az új és a régi emlékek egymásra vetülhetnek, ami bizonyos részletek torzulását okozhatja.¹⁴

2.3 Torzult emlékek és retrospektív emlékezet

Az emlékezés Schacter szerint egy olyan szubjektív tapasztalat, amit az emléknym és az emlék felidézését segítő támpontok irányítanak. Ha ezek támpontok irányított kérdések formájában merülnek fel, akkor ezek a kérdések bizonyítottan képesek arra hogy befolyásolják felidézendő

¹³ Thompson 1988: 285ff

¹⁴ Schacter 1998: 144f

emléket. Loftus és Palmer¹⁵ szerint a megfelelően megfogalmazott kérdések befolyásolhatják azt, hogy a megkérdezett tanúk mire emlékezzenek. A jelenben érvényes támpontok tehát befolyásolják az emlékeket és az emlékezetnek ezt a típusát, amikor a múlt és a jelen között közvetlen kapcsolat áll fenn, retrospektív emlékezetnek is nevezik.

2.3.1 Az elbeszélések igazságtartalma és a történelmi valóság

A pszichoanalízis tényként kezeli, hogy a felidézés körülménye, vagyis a terápiás helyzet befolyásolja az emlékek tartalmát, vagyis az emlékek tartalmát a felidézést motiváló szavak, cselekmények is meghatározzák. Freud a pszichoanalízist olyan műveletként kezeli, amelyben az analitikus az emlékezetben fellelhető részleteket felszínre hozva segíti a múlt feltárását.¹⁶

Spence szerint az analitikus előhívás nem csupán segíti az emlékek felszínre hozását, hanem formálja is azokat. Vagyis részt vesz az emlékek alakításában azon emléknymokra támaszkodva, melyek az analízis során felbukkantak. Ez túlmutat a Freud által sugallt felébresztés, vagy aktiválás folyamatán. Spence vizsgálta meg azt a felvetést, mely szerint a felidézés során újra alkotjuk a múltunk.¹⁷ Szerinte az emlékezés egy olyan szubjektív tapasztalat, ami a jelen megértésében alapvető szerepet játszik, így a jelen körülményei az emlékek tartalmára hatással lehetnek. Ez a folyamat gyakran független attól, hogy a múltban rögzült tapasztalatok megalapozzák-e vagy sem az emlékek újbóli megalkotását, vagy esetleg maguknak az emlékeknek a mibenlétét.

Az emlékek ilyen megidézésnek, kiegészítésének egyik jellemzője, hogy az előhívott emléknym a elsősorban a terapeuta, vagyis egy hitelesnek tekinthető személy közreműködése miatt valósnak és hitelesnek tűnik fel és így a valós múlt egy epizódjaként jelenik meg a tudatban.

2.3.2 Álemlékek

A fantázia és a képzelet keveredésének egyik kísérletileg bizonyított esete az álemlékek kialakulása. Az ilyen típusú emlékek létezésének kérdése elsősorban a modern kriminológia és a kriminálpszichológia területén merült fel. A Freud által preferált és évtizedeken át megbízhatónak tartott módszer, a hipnózis hitelessége kérdőjeleződött meg több, súlyosabb bűncselekménnyel

¹⁵ Loftus, Palmer 1974: 586

¹⁶ Schacter 1998: 148

¹⁷ Spence 1984: 93f

kapcsolatban tett tanúvallomással esetében. Freud a hipnózis segítségével derítette fel a fedőemlékek által elrejtett múltat, ami gyakran éltére szólóan meghatározó traumatikus élményeket jelentett. Maga Freud is feltételezte, hogy a hipnózis alkalmas az emlékek befolyásolására. Ezen felül kísérleti körülmények között igazolást nyert, hogy a hipnózis állapota alkalmas arra, hogy a hipnotizálást végző személy által sugallt fantáziák a hipnotizált személy tudatában emléknymókként jelenjenek meg.¹⁸

Az álemlékek létrejötte nem köthető kizárólagosan a hipnózishoz. Egyik nehezen tetten érhető folyamata az ilyen típusú emlékének létrejöttének az egyes eseményekkel kapcsolatban felmerülő információrések kitöltése, hogy ezáltal a felidézett esemény emléke teljes legyen. Ez az emlékezeti folyamat az álmokat és a fantáziákból származó töredékeket egyaránt felhasználhatja a múlt felidézendő epizódjának teljessé tételére.¹⁹

Több kísérlet irányult annak bizonyítására, hogy álemlékek irányítottan és tudatosan létrehozhatók. Hyman és kollégái által irányított kísérletek során bizonyítást nyert, hogy akár egy egyértelműen hamis információ is kódolható megfelelő ideig és gyakorisággal történő ismétlés vagy megfelelő módszerrel alkalmazott kódolás után álemlékként, ami ezután az egyén számára már nem elkülöníthető a valódi emlékektől. Az emlékek ismételt felidézés során az egyén a saját emlékezeti teljesítményének igazolására az aktivált emléknymok hitelesítésére törekszik, így az újbóli aktiválás során az elme ezen kapaszkodók alapján egyre bizonyosabbá válik az emléknymomban tárolt információk részleteiben. Ez a folyamat intenzívebb az olyan alanyok esetében, akik kevésbé pontosan emlékeznek vissza a részletekre, vagy akik hajlamosak az elkalandozásra, mint például a kisgyerekek. Hyman kísérlete ez alapján arra irányult, hogy a gyermekkori emlékek közé hamis, pozitív és negatív élményekhez kötődő emlékeket kódoltatott. A Western Washington Egyetem tanuló hallgatók szüleinek kiosztott listán az ötödik születésnap emlékei közé hamis emlékeket helyeztek el, ezután a hallgatók a listák segítségével aktiválták a gyermekkori emlékeket. A szülők segítségével végzett, az aktiválásra vonatkozó kiértékelés szerint a hallgatók negyede illesztette be a hamis emlékeket a valós, igazi gyermekkori emlékek közé.²⁰

¹⁸ Dywan, Bowels 1983: 184

¹⁹ Schacter 1996: 155

²⁰ Hyman et al. 1995: 183f

2.3.3 Bizonytalan forrásemlékek

A forrásemlékek tartalmazzák az emléknnyommal kapcsolatos alapvető információkat, vagyis azt, hogy egy esemény hol és mikor történt és milyen személyhez köthető. Ezeknek a forrásemléknek a megbízhatatlansága korunk jellemző tünete, mert több, hitelesnek tekinthető forrásból nyerjük az információkat, melyek gyakran eltérő adatokat szolgáltatnak a bizonyos eseményekhez köthető tényekkel kapcsolatban. A számtalan különböző médiumból származó, egymásnak ellentmondó adatok a forrásemlékek hitelességét eleve megkérdőjelezzik. Ennek különös jelentősége van a mediális kontextusra vonatkoztatva, hiszen a forrásemlékek segítségével lehet megkülönböztetni az emlékeket a fantáziától.

A szokásos kísérleti vizsgálatokat Johnson egy 1996-ban publikált munkájában kiterjesztette az aktuális szociokulturális kontextusra. Johnson szerint a forrásemlékekkel kapcsolatban felmerülő hamis emlékek pontos meghatározásához szükséges annak, a kódolás során megélt valóságélménynek a feltérképezése, amelyben a kódolás megtörténik. Megállapítása szerint az egyén kulturális környezete alapvetően meghatározza a forrásemlékek kialakulását. Egy újságíró és egy természettudós a szakmai rutinoknak megfelelően más súlypontok szerint szűri ki az információt az eseményeket leíró adatokból. Az összes vizsgált szereplőben közösnek tűnik az az attitűd, hogy a forrásemléket lehetőleg egyszerre, több forrásból származó információk alapján kódolják az emlékezetbe. Ezzel kapcsolatban a hétköznapi fogalmaink között fontos szemponttá vált a források komolyságának értékelése. Ezt figyelembe véve a média szereplői gyakran csak arra fordítanak figyelmet, hogy az információkkal kapcsolatban az információ forrása is egyértelműen beazonosítható legyen, vagyis egy hír megjelenésében nem feltétlen az információ hitelessége az, ami döntő, hanem a forrás egyértelmű azonosíthatósága. A köztudat erre pedig egyre növekvő bizalmatlansággal reagál.²¹

2.3.4 Fantomemlékek és az ismereti szintek

Schacter egy jobb oldali homloklebenyen sérült beteg vizsgálata után jutott arra a következtetésre, hogy az ismereteket az előhívás módja szerint alapvetően két szintre lehet osztani. Ez a két szint az általános emlékek és az egyéni emlékek szerint különböztethető meg úgy, hogy az egyedi emlékek

²¹ Johnson 1996: 95ff

az általános emlékekbe ékelődnek be. Az általános emlékek hosszabb időtartamot, történést tartalmaznak az egyedi emlékek pedig egy konkrét eseményt rögzítenek. Az egyedi emlékek elkülönítésének akkor van jelentősége, amikor az elme szándékos keresést kezdeményez egyes események, eseménysorok felidézésre. Ez az említett beteg vizsgálata során merült fel, mert a homloklebeny sérülésével az ő felidéző rendszere is sérült és ezért az emlékezete az általános emlékek szintjén rekedt meg. Az ily módon sérült felidézési rendszer miatt az általános emlékezetből származó emlékeket az elme képes egyedi emlékeként is kezelni. Ebben az esetben elegendő az elmében található, az egyéni élményekhez hasonló motívum bevonása ahhoz, hogy az alany számára hitelesnek vélt egyedi emlék létrejöjjön.²²

A fantom emlékek létrejötte megfigyelhető még az olyan betegeknél, akiknél az epilepszia kezelésére a két agyfélteke közötti összeköttetést átvágták és ezzel a két félteke közötti kommunikáció megszűnt. Ez alapján megállapítást nyert, hogy a bal félteke hajlamos emlékként tévesen felismerni olyan képeket, amelyekhez hasonlót az alany már látott korábban. A jobb agyfélteke viszont csak olyan képeket, szavakat ismer fel, amelyeket már azelőtt látott. Ezek szerint a bal félteke asszociációk segítségével dönti el, hogy már látta-e a bemutatott képeket, míg a jobb félteke a valóság-hű reprezentációból indul ki. Így feltehető, hogy az emlékek torzulásáért, és így a hamis, vagy esetleg fantom emlékek létrejöttéért a bal agyfélteke lehet a felelős. Így a bal agyfélteke teljesítménye miatt lehetséges az, hogy a soha nem látott esemény, adat már ismertként, az emlékezet részeként tűnjön fel.²³

2.3.5 Az ismeretek tárolása: szemantikus és epizodikus emlékezet

A szemantikus emlékezet az emlékezetnek az a része, amelyben az ismeretek kerülnek tárolásra. Ezeknek az ismereteknek a nagy része nem egyedi, mert ebben az esetben olyan tudásról van szó, amelyben az objektív tények, adatok rögzülnek. A szemantikus emlékezet tartalmának egy része viszont az egyén által az életút során gyűjtött egyéni tapasztaltok miatt egyedi eltéréseket mutat. Ezt az eltérést befolyásolja a személyes érdeklődés, a szakmai környezet és a szociokulturális kontextus.²⁴

Ezeknek az egyedi emlékezet-elemeknek a szintjén jelentkezik a különbség az emlékekhez

²² Schacter 1998: 170f

²³ Phelps, Gazzaniga 1991: 296

²⁴ Baddeley et al 2010: 185

kapcsolódó szubjektív élmények érzelmi tartalmában. Az epizodikus emlékezetből aktivált emlékek esetén a múlt felidézésének élménye is megjelenik. Ebben az esetben nem az emlékezetben tárolt érzelmek bukkannak fel, hanem a tudatosan felidézett múltbéli események által kiváltott érzések jelennek meg. Az epizodikus emlékezet az én-tudatosság állapotát jelenti ellentétben a szemantikus emlékezettel, amikor a tudás birtoklásának érzése jelenik meg.²⁵

2.3.6 Önéletrajzi emlékezet

A szemantikus és az epizodikus emlékezet közös teljesítménye az önéletrajzi emlékezet, amelynek meglétét elsősorban a funkcionális jellemzők miatt kell feltételezni. Az általánosan elfogadott nézet szerint ebben az esetben az emlékezet egy jelenségéről van szó. Ennek a fogalomnak a bevezetése az emlékezet olyan különleges, máshová nem sorolható funkciója miatt vált szükségessé mint amilyen az önreprezentáció. Az önreprezentációnak nem csupán a személyiségformálásban van szerepe, hanem egy szociális funkcióval is rendelkezik, mivel a személyes emlékek felemlegetése társasági élmény is lehet egy olyan környezetben, ahol az emlékek egyes részletein mások is osztoznak. A szociális funkció mellett direktív funkció társítható az önéletrajzi emlékezethez. Vagyis egy szemantikus emlékhez kapcsolódhat egy személyes, epizodikus emlék.²⁶

Bizonyítási kísérletek során az önéletrajzi emlékezet direktív funkciójával kapcsolatban nem sikerült egyértelmű adatokat nyerni. Az viszont megerősítést nyert, hogy az emlékezés olyan emlékezeti folyamatokra bontható, melyeket az egyén saját magára vonatkoztatva használ, valamint olyanokra, melyeknek elsősorban kommunikációs, interakciós szerepük van.²⁷

Az önéletrajzi emlékek egy különleges előhívási módozata a hangulatkongruens emlékezet, ami a hangulatnak megegyező emlékek aktiválását vonja maga után. Vagyis negatív hangulat esetén negatív emlékek felidézése, pozitív hangulat esetén a pozitív élmények felidézése a valószínűbb.²⁸

²⁵ Wheeler et al 1997: 333

²⁶ Williams et al 2008: 23

²⁷ Hyman, Faries 1992: 217

²⁸ Baddeley et al 2010: 216

2.4 Az előhívási folyamata

Az emlékezés folyamatát a kódolás és az előhívás módja egyaránt befolyásolja. Az előhívás határfokát tehát azt, hogy a kódolt információkat milyen gyorsan és mennyire pontosan sikerül előhívni, számos különböző tényező befolyásolhatja.

2.4.1 „A nyelvemen van”

„A nyelvemen van” egy olyan, mindenki számára ismert érzés, ami azt a bizonyosságot fejezi ki, amikor az emlék megléte biztosnak tűnik, de annak előhívása, felidézése akadályba ütközik. Ezzel feltételezhető, hogy az emlékezet jóval több információt tud tárolni, mint amennyit az aktuális szituációban aktiválásra kerül. Az előhívás ebben az esetben néhány alapvető információ megadásával is lehetséges, mint például a kezdőbetű, vagy egy hangsúlyos, elsősorban a szó közepén található szótag. Ezek a részinformációk gyakran vezetnek a teljes szó felidezéséhez, vagy alternatívaként hasonló írásképű szavak előhívásához, amiből aztán a keresett szó levezethetővé, következtethető válik.²⁹

2.4.2 „Úgy rémlik, mintha tudnám”

Ez az emlékezeti folyamatokkal kapcsolatban felmerülő érzés ellentétben „A nyelvemen van” érzéssel nem tartalmazza azt a bizonyosságot, hogy hol keresendő a felidezésre váró emléknym. Ebben az esetben nem társul tehát ehhez az érzéshez az a bizonyosság, hogy az emléknym valóban létezik, továbbá az sem állítható teljes bizonyossággal, hogy az emléknym nem létezik. Ez az emlékezeti folyamat feltehetően a hozzá társuló bizonytalanság érzete miatt stratégiai folyamatokat is beindít. Az információigény mögött a legvalószínűbb esetben egy kérdésre adandó válasz áll, így a válasz megadása előtt merülhet fel ez az érzés, ami beindíthat egy nyomértékelésnek nevezett folyamatot, melynek során a válaszadó megkísérel bizonyosságot szerezni arról, hogy az aktiválni szánt emléknym létezik-e. A nyomértékelési folyamat eredményét nagyban befolyásolja az ezzel kapcsolatban kialakuló érzés, ami pozitív, ha a feltételezett emléknym valószínűleg létezik, de az

²⁹ Brown, McNeil 1966: 337

előhívás az adott helyzetben nem lehetséges, és negatív, ha az emléknym létezésére semmi nem utal a memórián belül.³⁰

2.4.3 Az előhívási folyamatok általános működése

Az előhívás során keresett meghatározott emléknymot célemléknek nevezünk, ami lehet egy tény, gondolat, élmény, az emlékezet bármely formája. Ehhez az szükséges, hogy a keresett emlékek kapcsolatban konkrét elképzelések álljanak rendelkezésre. Az előhívás akkor jöhet létre, ha ezek a tárolt elemek valamilyen okból aktiválásra kerülnek. Az előhívást egy belső, tudati folyamat is beindíthatja, vagy egy külvilágból érkező hatás, ami aztán ingerként jelenik meg az agyban. Azokat az ingereket, amelyekből azok az információk származnak, amelyek a felidőzéshez szükséges folyamatot beindítják és irányítják, hívóingereknek nevezünk. A hívóingerek az emlékezés folyamata során úgy juthatnak el a célemlékig, hogy feltételezhetően az ehhez a folyamathoz hozzárendelt emléknymok egymással kapcsolatban állnak. Ez a kapcsolatai rendszer hozza létre az asszociáció rendszerét, melyek a tudatban tárolt, egymással valamilyen fogalmi kapcsolatban álló fogalmakat összekapcsolják. A szavak mellett bármilyen inger érvényesülhet hívóingerként, mint az illatok, színek, amelyek az emlékek részét képező részletekre vonatkoznak. A célemlék aktiválódása bizonyos esetekben, ha a hívóinger elég erősnek bizonyul, más, kapcsolódó célemlékek aktiválódását is magával vonhatja.

Az előhívás folyamatát jelentősen befolyásolhatja, ha a hívóinger egyáltalán nem, vagy csak kevesebb figyelmet kap. Ugyanígy meghatározó ebben a folyamatban a hívóinger relevanciájának kérdése, pontosabban az, hogy a kódolásnál milyen információk kerültek az emléknymba. A hívóinger kódolásspecifikus, azaz a hívóingernek jelen kell lennie kódolásnál és az ezáltal az emléknymmal együtt kerül kódolásra. Az előhívás azokban az esetekben bizonyult a leghatékonyabbnak, amikor a hívóinger a célingerral együtt rögzül az emlékezetben, mert így a hívóinger és a célemlék közötti asszociáció legközvetlenebb.

Ha egyszerre több, esetleg több forrásból érkező hívóinger irányul ugyanarra a célemlékre, akkor ezeknek a hatása nem csak összeadódhat, hanem megsokszorozódik. Ennek tudatos befolyásolására a célemlékhez több hívóinger társítható, melyek közül az előhívás során egyszerre több is támogathatja az emlék felidőzést.

A célemlék erősségétől is függ, hogy az előhívás mennyire bizonyulhat hatékonynak. Egy gyengén

³⁰ Miner, Reder 1994: 52f

kódolt célemlék esetén egy erős hívóinger is nehezen, vagy egyáltalán nem találja meg a célemléket.

A kódolt emlékek előhívása nagyban függ az előhíváshoz alkalmazott stratégiáktól. Ebben az esetben az egyén által választott, számára könnyen alkalmazható logikus következtetések mentén lehet eljutni a célemlékhez. Ennek egyik módozata, amikor az előhívás folyamata egy nézőpontból történik, amely egy séma segítségével lehetővé teszi a nem releváns részletek kizárását.

Mindezekon felül fontos, hogy az egyén készen álljon arra, hogy felidézze emlékeit és megélje a múltját. Ez a mentális állapot az előhívási üzemmód, amelyben az ingerek az epizodikus emlékezet hívóingereként jelennek meg.³¹

2.5 Előhívási módszerek

Az élet napi feladataihoz szükséges megoldások keresésében gyakran van szükség az emlékezet tudatos bevonására. Ilyenkor szándékosan, tudatosan kíséreljük meg újraélni a múltat. De az emlékezet a tudatos megidézésen túl is képes befolyásolni a tetteinket anélkül, hogy számítanánk rá.³²

2.5.1 Közvetlen előhívás

A közvetlen előhívás során szükséges egy vagy több kontextuális hívóinger alkalmazása. Ezek a kontextuális hívóingerek írják le a célemlékek kódolásának körülményeit, mint az esemény helye és ideje egészen pontosan meghatározzák és emellett a kódolás során jelen voltak.³³

Az előhívás történhet stratégiai módszerekkel, abban az esetben, ha nincs hívóinger, ami a célingerhez vezetné az emlékezési folyamatot. Ebben az esetben komoly jelentősége van annak, hogy a kódolás milyen stratégia szerint történt. Az előhívás során ugyanazt a stratégiát alkalmazva lehet el lehet jutni nagyobb mennyiségben kódolt adathoz.³⁴

³¹ Baddeley et al 2010: 257ff

³² Baddeley et al 2010: 265

³³ Schacter et al 1993: 163

³⁴ Baddeley et al 2010: 266

2.5.2 Közvetett előhívás

A közvetett előhívás esetében gyakran egy maszkinger elfedi azt a hívóingert, ami az előhívás folyamatát beindítaná. A maszkingertől függetlenül érvényes az, hogy a közvetett előhívás esetén nem szükséges a múlt felidézése, ezért a kontextust tudatos használatára mint hívóinger nem kerül sor. A kontextusból eredő hívóingerek hiánya esetén az előfeszítés, illetve az ismételt előfeszítés is elvezethet a célemlékig. Az előfeszítés egy olyan ingert jelöl, amely megelőzi, vagy előkészíti a következő inger feldolgozását.³⁵

2.6 Kontextus és epizodikus emlékezet

Az előhívás során a kontextus bevonásával lehet az emlékezeti folyamatok arra a területre irányítani, ahol a feltehetően a célemlék kódolásra került. Az előhívás ideális esetben a kódolásnak megfelelő kontextusban és a kódolás során meglévő hívóinger jelenlétével történik. A kontextus megváltozásával az előhívás sikertelen lehet, vagy megváltozhat az előhívott emlék tartalma.

2.6.1 Környezeti kontextusfüggés

A környezeti kontextus hatása a hideg vízben dolgozó bűvárok esetében merült fel először, mert a bűvárok a kutatási területről felemelkedve a szárazföldön nem tudtak számot adni arról, amit a víz alatt megfigyeltek. Kísérleti körülmények között bizonyítást nyert, hogy elsősorban a víz alatt tanult szavakat víz alatt tudták felidézni a bűvárok, míg a szárazföldön megtanult szavakat a pedig a szárazföldön hívták elő nagyobb pontossággal.³⁶

Ennek a környezetfüggő előhívásnak az egyik legfontosabb jellemzője, hogy ez az erősen, a kontextushoz kötődő előhívási mód elsősorban akkor alakul ki, ha a kontextus meghatározó és külön figyelmet igényel, így a kontextus körülményei a kódolás során az emléknym részévé válhatnak.³⁷

³⁵ Baddeley 2010: 269

³⁶ Godden, Baddeley 1975: 330

³⁷ Smith, Vela 2001: 330

2.6.2 Állapotfüggő előhívás

Az állapotfüggő emlékezés első tudományos megfigyelése egy jellemző, terápiás környezetben felmerülő állapotban történt, amikor egy alkoholistát kijózanodva nem találta a részegen elrejtett pénzt vagy italt, amit aztán újra leittasodva gond nélkül megtalált.³⁸

Ezen összefüggés vizsgálata későbbiekben olyan kísérletek kivitelezését motiválta, melyben a drogok, gyógyszerek és egyéb anyagok hatását figyelték az előhívási folyamatok során. Ezek a kísérletek bizonyították, hogy a kódolásnál érvényes állapot rekonstruálása csak az előhívási folyamatokra van hatással, a felismerést viszont nem befolyásolják.³⁹

Későbbi célzott kísérletek bebizonyították, hogy az alkohol vagy a drogos befolyásoltság mellett más fiziológiai állapot, mint például sportterhelés is befolyásolhatja az előhívás módját. A természetes úton bekövetkező állapotváltozások is befolyásolhatják az előhívás határfokát. Ennek nyomán feltételezhető, hogy a kódolás folyamán érvényes fiziológiai állapot is az epizodikus emlékezet részévé válhat. Így az előhívás során egyes emlékek felidézéséhez szükséges lehet a kódolás során érvényes állapot felidézése.⁴⁰

2.6.3 Hangulat és emlékezés

Az emlékezet és a hangulat összefüggését a depressziós hangulati állapot megfigyelésével kapcsolatban jegyezték fel. Az első konkrét megfigyelések a fluktuáló állapotú depressziós betegeknél történetek, akik a pozitív hangulatú fázisban képesek voltak több pozitív emléket felidézni, a negatív fázisú érzelmi állapotban a pozitív emlékek előhívása nehézségbe ütközött, de a negatív emlékek előhívása könnyebb volt.⁴¹

Ebben az esetben egy vélhetően semleges információhoz hozzákapcsolódott a kódoláskor érvényes lelkiállapot. Ezt az előhívást tehát az aktuális érzelmi állapot is befolyásolja, ezért nevezzük a folyamatot hangulatkongruens emlékezésnek.⁴²

Az érzelmileg semleges emlékek előhívását is befolyásolhatja a kódolás idején érvényes hangulat,

³⁸ Goodwin et al 1969: 1359

³⁹ Eich, Metcalfe 1989: 454

⁴⁰ Miles, Hardman 1998: 21

⁴¹ Guenther 1988: 62

⁴² Blaney 1986: 241ff

ebben az esetben hangulatfüggő emlékezési folyamatként értelmezhető az előhívás. A hangulatfüggő előhívás esetén az előhívási folyamatot megkönnyítheti, ha ugyanaz a kontextus érvényesül, mint ami kódolás során jelen volt, de az előhívás ettől függetlenül is lehetséges. Ezért a hangulatfüggő emlékezés esetén nem jellemző az emlékhöz kódolt érzelmi állapot, vagyis az, hogy maga az emlék pozitív, vagy negatív volt-e, nem befolyásolja az előhívás hatásfokát. Az előhívást ebben az esetben csak az határozza meg, hogy a kódolás során jelenlevő hangulat állapot az előhívás során is tapasztalható-e.⁴³

2.6.4 Kognitív kontextusfüggő emlékezet

A kódolás folyamán a külső körülmények mellett a belső környezet is az emlék részévé válik. Ezek azok a képzetek, gondolatok, fogalmak, amelyek a kódolás idején magukra vonták a figyelmet. Ezt a jelenséget olyan kétnyelvű kísérleti alanyokon tesztelték először, akik anyanyelvi szinten tudtak angolul és oroszul. A két nyelvre lebontott kódolással és előhívással bonyolított kísérlet során bizonyítást nyert, hogy az oroszul kódolt fogalmak felidézése kétszer olyan hatékony volt oroszul, mint amikor angolul kellett ezeket az információkat előhívni. Ugyanez az arány jelentkezett fordított esetben, az angolra vonatkoztatva.⁴⁴

A további vizsgálatok a teljes nyelvi közegre kiterjesztve kimutatták, hogy a kétnyelvűek előhívásának hatásfoka minden esetben jelentősen megnő akkor, ha az a kódolás nyelvén történik. Ez előre vetít azt a felvetést, hogy az emlékezet bizonyos részei elérhetetlenek lehetnek, ha az előhívás nem a kódolásnak megfelelő nyelven történik. Ez az előhívási folyamat nem az egyes nyelvek tudásának függvénye, hanem a nyelvi szinten túlmutatva a tanulási és előhívási folyamatok közötti konfliktusra utal. Több anyanyelv esetén az emlékezet folyamatai nem férhetnek szabadon hozzá mindkét nyelven kódolt információkhoz.⁴⁵

2.6.5 Rekonstruktív emlékezet

Az emlékek előhívása nem korlátozódik a teljes és sértetlenül meglévő emléknymok aktiválására. Az aktiválás olyan emléknymok esetében is működik, melyek nem teljes egészében állnak

⁴³ Eich et al 1994: 213

⁴⁴ Marian, Niesser 2000: 366

⁴⁵ Marian, Fausey 2006: 1036f

rendelkezésre. Ez a rekonstruktív előhívás a hiányzó elemek létrehozását az előzetes tapasztalatok, az előhívás céljainak figyelembe vételével és egy logikai következtetés segítségével végzi el. A következtetés és a logikai kiegészítés folyamán megeshet, hogy olyan asszociációs folyamatok indulnak be, melyek szinte véletlenszerűen elvezetnek a keresett célemlékhez. Ha a keresésnek ez a módja nem vezet sikerre, akkor a meglévő emlékfoszlányok alapján az emlékezési folyamatok logikus következtetések mentén elkezdik kiegészíteni a emlékfoszlányokat egy teljes emléknnyommá. A rekonstrukciót befolyásolja a kódolás és az előhívás között eltelt idő, vagyis minél több idő telik el a két esemény között, annál több kiegészítésre lehet szükség. A kiegészítések halmozódása eredményezhet hamis emlékeket is, így az ember emlékezhet olyasmire is, ami valójában nem történt meg, csak azért, mert a kapcsolódó, már kiegészített emléknnyomok alapján logikusnak tűnik.⁴⁶

2.7 Felismerési emlékezet

A szabad és a hívóingerekre épülő emlékezet mellett létezik egy olyan emlékezeti folyamat, amelynek szerepe a felismerés, vagyis nem az információ előhívása a célemlékből, hanem az információ már ismertként vagy ismeretlenként történő azonosítása. A felismerési emlékezet esetén a teljes inger érvényesül, melyet aztán a már kódolt emlékekkel kell összehasonlítani. Ez az összevetés hibás eredményeket is produkálhat, többek között azért is, mert mindenkiben létezik egy bizonyos szintű, személyenként eltérő találgatási hajlam. A találgatási hajlam elsősorban olyan döntési kényszerhelyzetben befolyásolja válaszadást, amikor nem vagyunk biztosak abban, hogy az adott inger ismert-e, vagy sem. A találgatási felismerés szerepe egy olyan kísérlet során vált először mérhetővé, amikor egy összehasonlító teszten két alanynak ugyanazt a felismerési feladatot kellett elvégezni, melyben régi és új ingereket kellett felismerniük. Ebben tesztben az egyik alany esetében a hibás döntések esetén komoly büntetéseket helyeztek kilátásba, míg a másik alanynál nem voltak szankciók. Az első alany a régi elemekre kevesebb 'igen' választ adott, míg az újakra több 'nem' választ, mint a szankció nélküli teszten részt vevő alany.⁴⁷

⁴⁶ Hasher, Griffin 1978: 328f

⁴⁷ Baddeley 2010: 280

2.7.1 Szignáldetekciós elmélet

A szignáldetekciós elmélet elsősorban auditoros jellegű kísérleti közegben alkalmazott kísérleti elv, mely alkalmas arra, hogy a találgatást elkülönítse a felismeréstől. Ez az elmélet abból indul ki, hogy az emléknymoknak erősségi szintjük van, ami meghatározza az aktivációs szintet, vagyis annak mértékét, hogy az esemény mennyire tűnik ismerősnek. Ez attól függ, hogy az emléknymok kódolásakor mennyi figyelmet szenteltek nekik, vagy hányszor kerültek ismételt előhívásra. Eszerint viszont nem kizárt, hogy az új elemek is ismerősnek tűnhetnek ha azok nagyon hasonlítanak a kódolt emlékekhez. De az ismertség érzete a legtöbb esetben kevésbé intenzív, mint az emléknymokból előhívott emlékek esetében. Ugyanez érvényes arra a helyzetre is, ha az alany más kontextusban találkozott az új elemmel, mint ahogy egy szemtanú is képes valakit felismerni egy adott szembesítés során, noha az illetőt máskor, más kontextusban látta, mint ami a szembesítés tárgya. Viszont általánosan érvényes, hogy a régi, tanult elemek ismerősebbnek tűnnek, mint az új elemek. Ebben a folyamatban döntő, hogy milyen szinten kerül beállításra a régi és az új közötti különbségtétel, vagyis milyen kritériumszint kerül beállításra a döntéshez.⁴⁸

2.7.2 A felismerés kettősfolyamat-elmélet

A felismerés akkor is megtörténhet, ha az inger ismerősnek tűnik, de felismerés mégsem teljes. Az ingerek ismertsége alapján meghozott ítélet az ismertség alapú felismerés. Ha a felismerés az inger alapján az emléknymóból származó specifikus részletek alapján történik meg, akkor azt élményszerű előhívásnak nevezzük. A felismerés kettősfolyamat-elmélet szerint mindkét fajta felismerés érvényesül a felismerésnél hozott döntés során.⁴⁹

Annak ellenére, hogy a két folyamat egymást kiegészítve fejti ki hatását, közöttük jelentős különbség van. Az ismertségi felismerés az emléknym aktiválásán alapul, ezért az gyors és legtöbbször automatikus, míg az élményszerű előhívás a hívóingerekre adott válaszként az élmény eredeti kontextusának megfelelően információkat generál. Az élményszerű előhívás ezért egy kontrollált folyamat, amely koncentrációt és figyelmet igényel, vagyis egy elterelés az élményszerű előhívás során befolyásolhatja az emléknym aktiválásának a végeredményét. Az ismertség alapján történő felismerés automatikus és gyors, ezért két különböző előhívási mód biztosítja a felismerés

⁴⁸ Baddeley 2010: 282

⁴⁹ Aggleton, Brown 1990: 440

folyamatok teljesítményét.⁵⁰

2.7.3 Az emlékek forrása

Az emlékek előhívása során bizonyos esetekben jelentőséggel bír annak tisztázása, hogy az esemény kódolása milyen kontextusban történt. Az előhívási hibák elkerülésére gyakran szükség van a forrás monitorozására, amelynek során az információ pontos eredete kerül feltárára. A forrásmonitorozás célja tehát elsősorban a kontextussal kapcsolatos információk előhívása. A kontextus egyszerre több információforrást jelent és az ezekből származó információk összevetése alapján a monitorozási folyamat a szabályszerűségeket keresi. Ha az előhívási folyamat szempontjából fontos eldönteni, hogy olvasott, vagy hallott információról van szó, akkor az emlék kontextusával kapcsolatosan az auditoros és a vizuális információk egyaránt kiértékelésre kerülnek. Tehát ha például auditoros elemek bukkannak fel, akkor az alanyban tudatosul, hogy az emléket hallotta.⁵¹

Viszont ha arról kell döntenie, hogy az emlék valós, vagy csak a képzelet szüleménye, akkor a megélt élményekből kiemelt, a kódolás során befogadott részletek kerülnek kiértékelésre. A téves előhívás ebben az esetben is előfordulhat, például fogalmak vizualizációja esetén. A fogalmi és a vizuális tudati funkció közötti átmenet során a fogalom alapján elképzelt látvány tűnhet úgy, mintha az egy emlék része lehet.⁵²

2.8 Felejtés

A felejtés tulajdonképpen az előhívás kudarca. Az emlékek elhalványulása az idő előrehaladtával növekszik, de ez a folyamat nem állandó ütemben követi az idő múlását. A felejtés az idő és a megtartott információ függvényeként leírva egy olyan görbe mentén zajlik, melyen a legnagyobb arányú információvesztés az első 60 percen, de főként az első napon belül megtörténik.⁵³

Ez a felejtési görbe elsősorban az előhívási folyamatokra érvényes, a felismerési kérdések esetén az

⁵⁰ Baddeley 2010: 285f

⁵¹ Johnson et al 1993: 18

⁵² Henkel et al 2000: 324

⁵³ Ebbinghaus 1913: 23

emlékezeti teljesítmény sokkal jobb. Az általános felejtési görbe mutatja az emlékek elhalványulásának mértékét abban az esetben is, amikor célzottan, memorizálva kerülnek az ismeretek az emlékezeti tárba. Egy évtizedeken át tartó angol anyanyelvű egyetemisták körében végzett hosszú távú megfigyelés során egyértelművé vált, hogy a vizsgált, spanyol nyelvvel kapcsolatban a felejtési görbe sokkal enyhébb és hosszabb idő után a felejtés szinte elenyésző hatással van a tárolt információkra, az eredeti nyelvtudás szintjétől függetlenül. Ez a felejtési folyamat egy idő után annyira lelassul, hogy feltehetően létezik egy olyan örök érvényű tár, amely hosszú időn keresztül, több évtizeden át képes az emléknymot megtartani. Ebben az esetben a megtartás feltétele az a célzott tanulás, ami például a nyelvtanulásra is jellemző.⁵⁴

2.8.1 A felejtés természete

A felejtés természetével kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy ez a folyamat a gátolt előhívást jelenti, vagy azt, hogy az információ törlődik. Az előhívással és a felismeréssel kapcsolatban végzett kísérletek azt mutatják, hogy a felismerési teljesítmény még hosszú idő után is sokkal hatékonyabb, mint az előhívás estén az emléknym aktiválása és az emlék előhívása. Ezért feltételezhető, hogy a felismerési folyamatokkal elért célemlékek még léteznek, annak ellenére, hogy azok aktiválása akadályokba ütközik, vagy az emléknymban tárolt információ már annyira sérült, hogy az emlék rekonstruálása sem lehetséges. A felejtés fogalmát ezért nem lehet azokra az esetekre korlátozni, amikor az információ, az emléknym törlődött. Jelenleg nincs olyan módszer, amivel megállapítható, hogy egy emléknym valóban végérvényesen törlődött, vagy csak az előhívása ütközik nehézségekbe. Az látszik egyedül bizonyosnak, hogy az emléknym hozzáférhetősége változik, az előhívástól a felismerésig, ezért a felejtés az a folyamat, ami az emléknym elhalványulását jelöli.⁵⁵

2.8.2 A felejtés gátjai

A spanyol nyelvtudás megtartásával kapcsolatban végzett hosszú távú megfigyelések igazolták, hogy a tanulás folyamatán is múlik, hogy egy emléknym az idő múlásával mennyire fog elhalványulni. Ezzel a célzott tanulási stratégiával az emléknym ellenállóbbá válik. A felejtés

⁵⁴ Bahrick et al 1993: 320f

⁵⁵ Tulving 1983: 363f

folyamatai alapján az emléknym sérülékenysége nagyobb a kódolás elején. Az emléknym megtartásáig vezető folyamat a konszolidáció, melynek lezárulásával az emléknym az emlékezet szövetének részévé válik. A konszolidáció egyik módja a biológiai változásokkal járó szinaptikus konszolidáció, melynek során az idegsejtek közötti kapcsolatokban strukturális változások jönnek létre. Ezek az órákig, vagy a legtöbb esetben napokig tartó folyamatok ez emléknym megszilárdulásához vezetnek. A konszolidáció ezen felül a hippokampusz és az agykéreg közötti folyamatként, az agyi területek közötti, rendszerszintű konszolidációként is lezajlik. Ez a fajta konszolidáció nagyon hosszú ideig, több évig is eltarthat és a folyamat során a hippokampuszban található, még sérülékeny emlék átkerül az agykéregbe. Itt az emléknymok megerősödhetnek, ha azt többszöri előhívással újra aktiválásra kerülnek.⁵⁶

A felejtés folyamatának egyik leghatékonyabb gátja az ismételt felidézés. Az többször, ismételten felidézett emlékek védetté válhatnak a felejtéssel szemben és a célzott tanulás eredményeként kódolt emléknymokhoz hasonlóan abba az emléktárba kerülhetnek, melyben aztán szinte örökre tárolásra kerülhetnek. Ebben az ismételt felidézési folyamatban a vizsgált szempontok szerint az emlékhöz kötődő érzelmek, vagy az emlékből tárolt információ fontossága nincsenek hatással arra, hogy az ismételt felidézés során ezek az emlékek jobban megőrződnek. Freud feltételezése szerint az érzelmileg negatív emlékek törlődhetnek a következetes elfojtás következményeként. Ez alapján kézenfekvő lenne a feltevés, hogy az olyan emlékek, melyek kiemelkednek a többi közül az érzelmi tartalmuk miatt, védettebbek a felejtéssel szemben, illetve az ismételt felidézés folyamán az érzelmi tartalmak is megerősítésre kerülnek. A hosszú távú megfigyelések eredményei azt a következtetést támasztják alá, hogy az egyes emlékek érzelmi tartalma az ismételt felidézések során megváltozik, a felidézés időpontjában aktuálisan érvényes lelkiállapot szerint. Ezért ez az eredetileg kiemelkedőnek értékelt érzelmi tartalom az emlék konszolidációja során nem marad állandó így ennek a hatása véletlenszerű és ezáltal nem mérhető és ezért a kiértékelés szempontjából nem releváns.⁵⁷

2.8.3 A véletlen felejtést támogató folyamatok

A felejtést gátló stratégiák, eljárások a véletlen felejtés miatt, néha ösztönös megfigyelések alapján jöttek létre. Ezek, a felejtést okozó, vagy támogató folyamatok az emléknymok elhalványulását, a

⁵⁶ Dudai 2012: 239f

⁵⁷ Linton 1982: 87

kontextus megváltozását, vagy más emléknymok, tudati folyamatok okozta interferenciákból adódó hatásokat tükröznek.

Az időfaktor

Az emléknym elhalványulása egyrészt az idő múlásához köthető folyamat. Ez a folyamat az emléknym strukturális elemeinek rongálódásával jár, vagyis az egyes elemek közötti kapcsolatok károsodnak és így maguk az emlékek is. Ez egy olyan biológiai folyamat, ami az idegsejtek pusztulásából adódik. Az idegsejtek pusztulásán túl az új emlékek tárolásának hatása is befolyásolja a már meglévő régi emlékek megtartását. Ezek az új emlékek olyan interferenciát okozhatnak, amelyek gátolhatják a régebbi emlékek előhívását. Ez az interferencia-hatás megnehezíti annak a tézisnek az igazolását, hogy az emléknym elhalványulása, vagy az emlék előhívásának gátlása az oka annak, hogy az emlék nem hozzáférhető. Az emlékek nem maradnak fenn örökké, de az elhalványulás tézise az interferenciahatás miatt nem mérhető és nem bizonyítható.⁵⁸

A kontextus változása

A kontextus megváltozásából adódó hatásnak a legkézenfekvőbb bizonyítéka az infantilis amnézia, vagyis az, hogy gyermekkori emlékek előhívása nehézségekbe ütközik. Az infantilis amnézia oka egyszerre lehet a kognitív, a környezeti és az érzelmi kontextus megváltozása. Az idő múlása kétségtelenül összefüggést mutat a felejtés mértékével, de önmagában az eltelt idő nem magyarázza teljes egészében magát a felejtésnek a tényét. Valószínűsíthető, hogy az idő múlása nem egyedül okozza a felejtést, hanem más hatásokkal együtt vezet az emléknymok elhalványulásához. Az egyik ilyen hatás a kontextus változásában keresendő. A kontextus az a forrás, amelyből a felidézést beindító hívóingerek származnak, így a kontextus változása azt eredményezheti, hogy a nem megfelelő hívóingerek nem tudják beindítani az előhívást. Ezzel bizonytalanná válik annak megítélése, hogy az emléknym még létezhet és csak az előhívása ütközik akadályba, vagy a természetes, biológiai folyamatok miatt az emléknym az agy sejtjeinek és a sejtek közötti kapcsolatok lebomlása során törlődött.⁵⁹

⁵⁸ Baddeley 2010: 302f

⁵⁹ Mensink, Raaijmakers 1989: 173f

Interferencia

Az emléknym elhalványulását, változását az új emlékek felhalmozódása is okozhatja. Ezek az új emlékek gyakran a már meglévő, hasonló emléknymok mentén kerülnek kódolásra, így ezeknek az új elemeknek a hatása befolyásolhatja a régi emléknymok pontosságát, vagy esetenként fennmaradását. Tehát az emlékek szaporodása megnehezíti az emlékezést. Ez tulajdonképpen azt is jelenti, hogy az egy bizonyos emlék előhívásához szükséges hívóinger a hasonló emlékek felhalmozódása miatt más emléknymokhoz, célemlékekhez is kapcsolódhat. Ebben az esetben egy hívóinger elkezd az összes hozzá tartozó célingert aktiválni, amelyek versengenek azért, hogy melyik emlék kerülhessen be a tudatba. Ez a versengés maga az interferencia. A felidézés annál nehezebb, minél több célemlék kapcsolható egyetlen hívóingerhez.⁶⁰

Ennek koordinálására a kódolás során olyan részletek kerülnek az emléknymba, amelyek egy további hívóinger hatására megkülönböztethetővé teszi a versengésben részt vevő célemlékeket. Természetesen ezeknek a részleteknek a sokasága, összefonódásuk, és az esetleges átfedések szintén tovább nehezíthetik az előhívást.

Retroaktív és proaktív interferencia

Az interferencia emlékezetre gyakorolt hatása a legmarkánsabban a hasonló emlékek kódolása során jelentkezik. A retroaktív interferencia esetén a már kódolt emlékekhez hasonló új ingerek a régi emlékek felidézését megnehezíthetik. Ez eltér az emléknym elhalványulásának jelenségétől, mert kontrollcsoportokkal végzett tesztek során bizonyítást nyert, hogy az újonnan kódolt azonos emlékek gátolják a régebbieket, hasonló emlékek előhívása felülírja a régebbi, hasonló emlékeket.

Az interferencia felléphet úgy is, hogy az új emlékek előhívását nehezítik meg a dominánsabb, meghatározó régi emlékek. Ez a proaktív interferencia, mely a felejtés ütemét befolyásolja, elsősorban olyan esetekben jelentkezik, amelyekben a kódolás egy tudatos tanulási folyamat eredménye.⁶¹

További előhívást gátló tényezők

Az interferencia egyik hatása olyan esetekben tapasztalható, amikor a hívóingerek hatástalannak

⁶⁰ Baddeley 2010

⁶¹ Bjork 2003: 271

bizonyulnak annak ellenére, hogy az emléknym minden bizonnyal létezik. Ebben az esetben egy közös hívóinger köthető egy emlékkészlethez és az ebben a készletben található hasonló elemek kezdenek versengeni az előhívás során. Ennek a versengésnek az egyik következménye lehet, hogy a gyengébb elemek elhalványulnak, míg a hívóingerhez asszociációval erősebben kötődő elemek megerősödnek és gátolhatják a többi elem előhívását.

Ehhez hasonló gátlás alakulhat ki akkor is, amikor többen, közösen kísérelnek meg egy emléket felidézni. Ilyenkor a több, egymást kioltó, felülíró információ, vagyis hívóinger zavarja az előhívást, ami egyénileg sokkal hatékonyabban működik.⁶²

Az emlékezés folyamata is felejtést okozhat úgy, hogy a felidézés során nem a teljes emlékkészlet kerül előhívásra. Ez az interferencia akkor lép fel, amikor egy készletből kiemelt elemek ismételt előhívásra kerülnek. Ez az ismétlés megerősíthet egyes, kiemelt emlékeket, miközben a kapcsolódó részletek emléknyma elhalványul, vagy azok előhívása nehézségekbe ütközik.⁶³

Ez az ismételt előhívásból adódó interferencia lehet az oka olyan folyamatoknak, mely során egy társadalomban konszenzus alakul ki bizonyos történelmi eseményekkel kapcsolatban. Ez a folyamat minden bizonnyal az adott politikai közegnek és az általa támogatott kulturális háttérnek köszönhetően megy végbe. Ennek a folyamatnak korunkban egyik fontos terepe a média, melyben a politikai szereplők egyes eseményeket gyakrabban ismételnék, más eseményeket pedig elhallgatnak.⁶⁴

2.8.4 Motivált felejtés

A motivált felejtés legközismertebb formája a felejtés el közhelyes felszólításhoz kötődik. Ez az irányított felejtés módszere, ami egyes emlékek felejtését jelentősen meggyorsítja. Ennek egyik módja a kódoláshoz kötődő kontextus gátlása, ami a felejtés akaratlagos befolyásolásával az a nemkívánatos kontextus kerül gátlásra, amely az emlékekhez köthető. Ez a mentális folyamat egy instrukció hatására lép működésbe és lényegében a kódolási kontextus elkülönítésén alapul.⁶⁵

Az előhívási kontextus megváltoztatása a megfigyelések alapján alapvetően csak az előhívás mechanizmusát gátolja. A kódolt kontextusban tárolt elemek áttételesen más módon felszínre

⁶² Nickerson 1984: 534f

⁶³ MacLeod, Saunders 2008: 27

⁶⁴ Baddeley 2010: 318

⁶⁵ Anderson 2003: 419f

bukkanhatnak úgy, hogy kapcsolatban vannak más kapcsolódó emlékekkel. ⁶⁶

Kontextusváltás

Ez a szándékos felejtés olyan formája, amelynek során a normális felejtés folyamatát a felidézési kontextus, vagyis az emlékek kódolásához kötődő környezet megváltoztatásával lehet elősegíteni. Erre a szándékolt, akaratlagos kontextusváltásra akkor van szükség, amikor a kódolás már megtörtént és a felidézés megakadályozása csak az emlékeztetők elkerülésével lehetséges. A felidézési környezet azoknak a hívóingereknek a forrása, melyek kiválthatják és aktiválhatják az emlékezés folyamatát. Ennek lényege, hogy a hívóingerek kerülésével az emlék nem kerül előhívásra és ezzel az emléknym elhalványul, mivel az ismételt előhívás az emléknym megerősítésének, megtartásának feltétele. ⁶⁷

Az emlékek szándékosan elnyomott előhívása

A nem kívánatos emlékek előhívását előidéző hívóingerek forrásaként szolgáló dolgok gyakran elkerülhetetlenek. Ebben az esetben vagy megtörténik az előhívás, vagy pedig valamilyen módszerrel az előhívás folyamata gátlásra kerül. Ez a gátlás egy olyan koncentrációval megy végbe, melynek során a gondolatokat tudatosan kellemesebb emlékek felé tereljük a kellemetlen emlékek helyett. Ez egy olyan viselkedési forma, amely nem csupán a patológus, bántó emlékek elnyomásánál szükséges, hanem a mindennapi, különböző típusú emberi kapcsolatok megtartásában is fontos szerepet játszik. Ez a viselkedési norma a megbocsájtás alapja, amely ugyanazon a kognitív folyamaton alapszik, amellyel az ember a motorikus reflexek reakcióit is képes rendkívül gyorsan és tudatosan felülbírálni. ⁶⁸

Érzelmi megterhelés miatt fellépő amnézia

A felejtés egyik legdrasztikusabb esete az olyan extrém érzelmi megterhelés során jelentkezik, amikor az érzelmi stresszhelyzet megakadályozza az emlékek előhívását. Ebben a helyzetben általában a személyes emlékek vesznek el, az olyan jellegű emlékek, melyek az általános tudáshoz,

⁶⁶ Baddeley 2010: 339

⁶⁷ Erdelyi 2006: 506

⁶⁸ Baddeley 2010: 341

közéleti eseményekhez kötődnek az esetek többségében nem sérülnek. Ennek az amnéziának egy különleges esete, amikor egy esemény, egy érzelmi stresszhelyzet globális emlékezetvesztést vált ki. Ez a pszichogén fuga állapota, amely során akár a teljes élettörténet is törlődhet. Ez egy olyan emlékezetvesztés, melynek időtartama általában néhány órától kezdődően néhány napig tart. A pszichogén fuga állapotban az emlékek közvetlen felidézése, a memória stimulálása nem vezet az állapot megszűnéséhez. A változás spontán, gyakran egy hívóinger hatására következik be.⁶⁹

2.8.5 Az idő múlása és más, felidézést elősegítő tényezők

A felejtés motivációihoz hasonlóan az emlékek előhívását is lehet motivációval, célzott stratégiával elősegíteni. Erre az egyik példa az a mindenki által ismert helyzet, amikor egy elfojtott emléket kell felidézni egy kellemetlen, de elkerülhetetlen feladat miatt. A motivált felidézés emellett még a pszichoterápia egyik alapvető beavatkozási módszereként is ismert, amikor traumatikus élmények irányított, kontrollált felidézésével terápiás folyamatokat lehet beindítani.

Az idő múlása nem csak az emléknymok elhalványulásához, vagy eltűnéséhez vezethet, hanem egyes, régóta nem aktivált, vagy gátolt előhívású emlékek felidézését is elősegítheti. Az emlékeknek ezt minden erőfeszítés nélkül megerősödését és újra aktiválódását Pavlov spontán felújulásnak nevezte.⁷⁰

A spontán felújulás eredményesebb, ha az emléknym erős, illetve akkor, ha gyengül az előhívást gátló tényező, ami általában egy retroaktív interferenciából adódó hatás. A retroaktív interferencia hatás már 24 óra elteltével is jelentősen gyengül. A gátlás gyengülése akár odáig is vezethet, hogy szándékosan elnyomott, érzelmileg kellemetlen emlékek is felbukkanhatnak.⁷¹

Az előhívási teljesítményt a megfigyelések szerint az ismétlés is javíthatja. A reminiscenciának nevezett folyamat során gyakran előfordul, hogy az ismétlés során aktiválódó emlékek kioltanak olyan emlékeket, melyeket sikerült már felidézni. De ezzel ellentétben a felidézési teljesítmény viszont javulhat két ismétlési folyamat között, attól függően, hogy milyen erősen kódolt emlékekről van szó.⁷²

A szándékosan elfelejtett emlékek előhívása, a kísérleti környezetben végzett tesztek szerint

⁶⁹ Glisky et al 2004: 1144f

⁷⁰ Pavlov 1927: 88ff

⁷¹ Macleod, Macrae 2001: 151

⁷² Ballard 1913: 34

lehetséges, akkor ha a megfelelő hívóingerek kerülnek alkalmazására. Ebben az esetben a hívóingerek által stimulált emlényomokhoz tapadó érzelmi tartalomnak nagy szerepe van. Minél több érzelmi hatást sikerül felidézni a hívóingerek segítségével, annál hatásosabb lehet az emlék rekonstrukciója. Emellett a kódolási kontextus visszaállítása is támogathatja az emlékek előhívását.⁷³

2.9 Kollektív emlékezet

Az egyén emlékezeti teljesítményének áttekintése után a kulturális produktumok, műalkotások egy másik értelmezési kerete, ezért a kollektív emlékezet vehető figyelembe. A kollektív emlékezet egy olyan rendszer, amely egy csoport keretein belül működő emlékezeti teljesítményre vonatkozik. Ez a közösség által alkotott értelmezési keret valójában elengedhetetlen az egyén emlékezetének értelmezéséhez. Mivel mindenki több vonatkoztatási csoport tagja, a csoportok által biztosított értelmezési keretek is eltérnek a csoportok funkciójától függően. A kollektív emlékezet vizsgálatánál a legfontosabb globális vonatkoztatási csoportoknak tekinthető az a felekezeti és a nemzeti környezet, amellyel az egyén azonosítja magát. A tömegmédia és a hálózati média rendszere az egyén önmeghatározási sémáit és ezzel együtt az alkotói folyamatok jellegét is megváltoztatta. Ezek a körülmények a kollektív emlékezet előhívási folyamataira is hatással lehetnek. Az előhívás egy adott csoporton belül elfogadott kommunikációs elemekre épül, melynek egyik lehetséges manifesztuma a művészet produktumaiként jelenik meg. A történelem számos példával szolgál arra, hogy a művészet produktumai mennyire meghatározó elemei a kollektív emlékezetnek és ezáltal a kollektív identitásnak. Erre az egyik legmarkánsabb példa Girolamo Savonarola tevékenysége, melynek egyik jellemző mozzanata volt az 1497 és 1498 között megrendezett hiúságok máglyája.⁷⁴ Savonarola olyan reformmozgalmat indított el, amely a 15. század végén Firenzében általánosan elfogadott, szabados életvitelt is támadta. Ennek, az általa támadott életvitelnek a reneszánsz művészet és gondolkodás fontos kísérője volt, így Savonarola ennek az irányzatnak a produktumaiban látta az általa üldözött gondolatok megtestesülését. A hiúságok máglyáján így számos jelentős reneszánsz alkotás, hangszer, ruha égett el. Ez, a város kollektív emlékezetében húzott cezúra a firenzei reneszánsz művészet virágkorának végét is jelentette.

⁷³ Hauswald 2008: 116

⁷⁴ Pete: 1997: 9ff

2.9.1 Az egyéni emlékezet elemei a kollektív emlékezetben

A kollektív emlékezet fogalmának megértéséhez kézenfekvő az egyéni emlékezetben meglévő kollektív elemek értelmezéséből kiindulni. Az egyéni emlékezetben tárolt elemek hozzárendelése a kollektív emlékezethez egy olyan folyamat, amelynek különböző fokozatai, módozatai vannak, attól függően, hogy az egyén a környezetének mely rendszeréből merít. Maurice Halbwachs a kollektív emlékezet elméletének megalkotásánál három olyan alapvető vonatkoztatási rendszert vizsgált, melyek az egyén számára meghatározók lehetnek az emlékezeti elemeknek a kollektív emlékezethez történő hozzárendelése során. Halbwachs szerint a család, a társadalmi osztály és a vallás jelentik azokat az egyén számára meghatározó közegeket, melyek a kollektív emlékek meghatározásához vezetnek.⁷⁵ Ebben a rendszerben a tárgyi tudást, ismereteket tartalmazó közös tudásbázis mellett a műalkotások, kulturális javak is meghatározó szerepet töltenek be. Erre az egyik példa a Szarajevói Haggada története. Ez a szarajevói zsidó közösségben őrzött könyv a 14. sz. közepén keletkezett Spanyolország területén. A sok évszázados használat ellenére rendkívül jó állapotban maradt fenn, ami annak köszönhető, hogy az idők során csak nagyon kevesen férhettek hozzá. Annak ellenére, hogy csak kevesen érintkeztek közvetlenül ezzel a szent szöveggel, Szarajevó egész lakossága tudott a Haggada létezéséről. A könyv kulturális, szimbolikus jelentősége fokozatosan alakult ki az évszázadok folyamán, mivel minden válság helyzetet sértetlenül átvészelt. Ez a tény emelte fokozatosan a Haggadát egy olyan szimbolikus pozícióba, mellyel a város és annak kevert identitású lakossága számára a kollektív identitás egyik alapelemévé vált.⁷⁶

2.9.2 Mítosz, mint kollektív emlékezet

Claude Lévi-Strauss a dél-amerikai indiánok között végzett antropológiai kutatásokat, melyek célja a törzsi mitológiák gyűjtése és elemzése volt. A mitológiák vizsgálata során többek között arra a következtetésre jutott, hogy különböző közösségek, családok vagy törzsek ugyanazokról az eseményről eltérően emlékeznek meg. Ezeknek a mitológiai történetek a helyi közösségek verbális történeti tárákként a kollektív emlékezetet reprezentálják. Az ugyanarról az eseményről szóló mitológiák vizsgálata során felmerültek olyan részletek, melyekben az egyes történetek

⁷⁵ Halbwachs 1992: 40

⁷⁶ Brooks 2007: 74f

megegyeztek. Lévi-Strauss szerint a mitológiáknak ez a tulajdonsága az, ami ott a helyi történetírás alapja, tehát a törzsi, írásos hagyományokkal nem rendelkező közösségekben a mitológia a történelemnek megfelelő szerepet tölt be.⁷⁷

A mitológia a történetírás verbális előfutáraként számos példában jelenik meg. Az egyik ilyen szövegtípus a haggada, melynek kialakulás is példa arra, hogy egy közösség tagjaiban hogyan változik meg a kollektív emlékezettel szembeni elvárás. A zsidó közösségek kezdetben vallási és minden más ismerettel kapcsolatos tanításokat szóbeli hagyomány útján, egy tanító közvetítésével őrizték meg és adták tovább. Ezeknek a részben magyarázó és emellett általános ismereteknek a gyűjteménye, vagyis a közérthető tudás összefoglalója öltött testet a haggadanak nevezett szövegekben az i. e. 5. században. Ezek a szövegek innentől kezdve végig kísérték az őket birtokló közösségek történetét, és így a haggada különleges helyet foglalt el a közösségek kollektív emlékezetében.

A Szarajevói Haggada a feljegyzések szerint családi tulajdonként került Szarajevóba. Az idők során a könyv a helyi zsidó közösség tulajdonába került, és egyre fontosabb helyet foglalt el a közösség életében. Ez a könyv eredetileg egy család, majd egy vallási közösség és később ezen keresztül Szarajevó kollektív emlékezetének részévé vált. A könyv hányatott sorsa a közösség identitásának részévé vált, mit egy csak ezen a helyen érvényes mitológia. A szövegtípus története, ami az elbeszélte hagyományoktól, szóbeli tanításoktól az írásbeliség felé történő elmozdulást jelképezi, egyben a kollektív emlékezettel szemben támasztott igények megváltozását is jelzi. Mivel itt a város lakói minden krízishelyzetben gondoskodtak a könyv biztonságba helyezéséről a haggada szimbolikus jelentést nyert. Ezért a könyv menekítése, elrejtése felekezettől függetlenül, a város közösségének közös érdeke volt, mint amikor a 2. Világháború alatt muszlimok rejtegették a zenicai mecsetben.

Ennek a könyvnek a története tükrözi Émile Durkheimnak a kollektív emlékezetről felállított modelljét. Ebben a modellben a kollektív emlékezet három meghatározó közegen keresztül alakul fogalmazható meg: a család, a vallás és a társadalmi réteg.⁷⁸

A Haggadah megmaradása a történeti feljegyzések szerint nem kizárólag a szarajevói zsidó közösség számára volt fontos, mivel különböző felekezethez tartozó személyek menekítették és rejtették el a pusztulás elől. Tehát ez a könyv a vallásos közegen felül egy tágabb közösség, a város szellemi magjához tartozó személyek kollektív identitását és ezen keresztül a kollektív emlékezetét is meghatározta.

⁷⁷ Lévi-Strauss 1995: 35ff

⁷⁸ Durkheim 1887: 272

A család emlékezete

A kollektív emlékezet egyik alapvető kategóriája Halbwachs szerint a család. A család egy olyan közösséget alkot, melynek formáló ereje a család tagjainak identitását is meghatározza. Ennek az identitásnak egyik eleme az a családtagok által birtokolt közös emlékezet, mely közös családi titkokat és emlékeket tartalmaz és amelyek kizárólag ennek a családi közösségnek a tagjai számára hozzáférhetők. Ezek a közös családi emlékek meghatározzák a család tagjainak érzelmi életét, gondolkodását és mentalitását. De a családi közösség esetében ezek az emlékek nem csupán a múlt emlékképeiként jelennek meg, hanem a nevelés, a tanítás fontos elemei is egyben. Ezzel együtt ezek a vonatkoztatási csoport, a család a közös viselkedési rendjét is befolyásolják. A család tagjai ezért nem csak a múlt felidézését, az emlékképek előhívását végzik el, hanem meghatározzák ezen emlékek természetét, azok pozitív és negatív értékeit.⁷⁹

Egy család kollektív emlékezetét az emlékek közös felidézése tartja fenn, de ezen alkalmakkor az emlékek gyakran módosulnak, mivel a közös felidézés a családi együttlét egyik fontos eleme, mely során anekdoták és más, a szóbeli történetmesélés minden egyéb eleme is megjelenik, mint a metaforaként, legendaként felelőlegesen történetek. Ezért egy család kollektív emlékezetébe vegyülhetnek olyan fikciós elemek, mely a családtagok egyetértésével kerültek beemelésre az emlékezeti tárba. Ezek a közös emlékezések, sztorizások megerősítik a családtagok közötti köteleket, de egyben folyamatosan alakítják a felidézésben résztvevők lelki struktúráját. Ezek a közös emlékezések a felidézett eseményeknek jelentést adnak az adott felidézési kontextusban, amely minden felidézés alkalmával eltérő lehet. Ez a felidézési folyamat a különböző mediális elemek bevonásával, mint a fénykép vagy a videó vagy hangfelvételek, eltérő módszereket, szokásokat jelent, mint amilyen a technikai médiumok előtti, verbális vagy írásos elemekre támaszkodó előhívás. A kollektív családi emlékezet fejlődésén érzékelhető a technikai médiumok hatása, mint a rögzített hang és képanyagokra támaszkodó reprodukció és előhívás. Ez a technikai környezet a felidézési folyamatokban az emlékek fragmentálódását okozhatja, vagyis az előhívás során végrehajtott kiegészítések a meglévő, a technikai médiumban tárolt kép- vagy hangelemekhez kapcsolódó, ezen elemekre épülő emlékek aktiválását támogatja.⁸⁰

A család, mint vonatkoztatási csoport kollektív emlékezési folyamatainak része tehát egy olyan fikciós magatartás, ami a valós, tényekkel alátámasztott emlékrészletekre támaszkodik. Ezek a kiegészítések, anekdoták, legendák a család belső, kimondatlan szabályainak megfelelően jönnek

⁷⁹ Halbwachs 1992: 58f

⁸⁰ Kuhn 1995: 160ff

létre. Ez a habitus lehet az alapja az olyan magatartásnak is, mely egy közös emlék elfojtására, elhallgatására irányul. Az emlékek ilyen, konszenzuson alapuló elfojtása vagy helyettesítése minden bizonnyal a családi közösség fennmaradását lenne hivatott szolgálni. A család, mint gazdasági és társadalmi egység szerepe a 20. században jelentősen megváltozott az azt megelőző korszakokhoz képest. Ezért az egyes közös családi emlékek elfojtása vagy sok esetben felülírása szükségtelemmé vált, mivel az egyén fennmaradása és érdekeinek érvényesítése felértékelődött a család kohéziós szempontjaival szemben.

A vallás, mint kollektív emlékezeti tényező

A vallási élmény részben azon a mélyről jövő vágyon alapszik, ami a 'valójában soha nem vagyunk egyedül' gondolatban fejeződik ki.⁸¹ Ennek a meggyőződésnek egy belső nyugalom, biztonságérzet az alapja, mely bizonyos kulturális determinációk segítségével vallásos érzésként, vagyis az istenhit élményeként írható le. A hit ilyen módon történő megélése a legújabb kutatások szerint egy kimutatható agyi tevékenység, idegsejtek között zajló agyi kommunikáció eredménye, ugyanúgy mint az emlékezet. Ez a funkció, mint az emlékezet, a fajfenntartásból adódó elvárások mentén fejlődhetett ki. Az érzelmi emlékezet, vagyis az olyan figyelmeztető hatások rögzítése, amely az egyed és a közösség számára veszélyt jelenthet, eredetileg a menekülési reakciók beindításával a fajfenntartás céljait szolgálta. Ez az érzelmi emlékezeti funkció az emberiség szellemi fejlődésével egy olyan alapvető tényezővé vált, amely bonyolult, sokrétű lelki folyamatokat takar.

A vallás közösségépítő és összetartó erejéről az emberiség története számos példát szolgáltat. A kollektív emlékezetnek a vallás körében történő megfogalmazásánál fontos az a folyamat, ahogy a hitközösség a vallási hagyományokat újraértelmezi. Eközben azok, akik a hagyományokat továbbadják a tanú szerepét vállalják fel, a múlt és egyben a jelen tekintetében. Ezzel tulajdonképpen a hagyományok egy szellemi láncolata jön létre.⁸² A vallási tradíciók alapján a vallásos kollektív emlékezetet egy generációkat összefűző láncolatként lehet megfogalmazni, ezt támasztja alá az a feltevés, hogy minden vallási tradíciót megelőzőt valamilyen másfajta, gyakran szintén vallási hagyomány, így nem állapítható meg egyértelműen egy olyan kezdet, melytől kiindulva az adott valláshoz kötődő kollektív emlékezet felépül.⁸³

A hit megéléssel kapcsolatos vizsgálatok alapja az a feltevés volt, hogy az életben tartás a félelem

⁸¹ Halbwachs 1980: 23.

⁸² Hervieu-Léger 2000: 88.

⁸³ Halbwachs 1992: 86.

és ezáltal az érzelmi emlékezeten túl más, érzelmekhez kapcsolódó agyi folyamatokat is beindíthat, mint amilyen a hit. A hit, pontosabban a hit Istenben alkalmas lehet arra, hogy szélsőséges esetekben az egyént, vagy akár egy csoportot olyan teljesítményre sarkallja amely enélkül a motiváció nélkül nem lehetséges. Ez a feltételezett hatás a menekülési reakciókkal ellentétben magasabb szintű válaszokat vált ki, amelyek esetenként akár a létfenntartás által motivált menekülési reakciókat is felülírhatják. Ennek az agyi funkciónak a feltérképezésére Grafman és munkatársai kísérleteikben olyan kijelentések hatását vizsgálták az agyi aktivitásokra, melyek a hittel, illetve az egyén és Isten viszonyával kapcsolatosak. A kísérletben magukat hívőként és ateistaként meghatározó alanyok egyaránt részt vettek. A kísérlet során végzet MRI vizsgálat kimutatta, hogy a hittel és Istennel kapcsolatos kijelentések az alanyok nagy részénél kimutatható változást okoztak az agyi aktivitásokban, mint ahogy az Isten szeretetével kapcsolatos kijelentés mérhető eltérést okozott abban a központban is amely a pozitív érzelmekért és a szomorúság ellensúlyozásáért felelős. Azoknál az alanyoknál, akik aktív hitközösségi életet élnek, ezek az aktivitások gyakran voltak lokalizálhatók olyan agyi területeken, melyek a képzeletért, az epizodikus memóriából történő előhívásért voltak felelősek.⁸⁴

A vizsgálatok során megállapítást nyert, hogy hithez köthető agyi aktivitások és a memória egyes funkciói ugyanazon az agyi területen jelennek meg. A vallás és az emlékezet ezek szerint nem csupán a kulturális hagyományok, hanem az agyi funkciók szintjén is összekapcsolódik, ami a vallási kollektív emlékezet esemény- illetve tudás láncolatként történő leírását támasztja alá. Ez a láncolat-szerű átadása a tudásnak és a tradícióknak különösen hangsúlyossá válik korunk gyorsan változó technológiai és kulturális kontextusában, mert a vallás a lineáris fejlődés mellett a folyamatosság és az alapvető értékekhez történő ragaszkodást jeleníti meg.

Ebben a lineáris szerkezetben a hit mellett a vallásos kollektív memória lehet az a tényező, amely biztosítja a közösség tagjainak elhivatottságát.

Kollektív emlékezet és társadalmi réteg

A kollektív emlékezet társadalmi réteghez, osztályhoz kötődő aspektusai elsősorban történelmi távlatok vizsgálatával, áttekintésével írható le. Halbwachs⁸⁵ szerint a kollektív emlékezet egyik meghatározó alapeleme elsősorban a feudális berendezkedésű társadalmi rendszer irányító kasztjának, a nemességnek a történelmi vizsgálatán keresztül írható le. A történelem több korszaka

⁸⁴ Kapogiannis et al. 2009: 4878

⁸⁵ Halbwachs 1992: 123ff

során a kollektív emlékezet rendkívül fontos szerephez jut a nemesi, főúri réteg önmeghatározásában. Ennek a társadalmi rétegnek a szereplői egy folyamatos, egymásból fejlődő, egymást magyarázó történeti kontextusban élnek, melynek a legjobb példája az a drámai körülmény, amikor egy nemesi család közvetlen leszármazott nélkül hal ki. Ez a körülmény ebben társadalmi osztályban szinte mindig és egységesen mély megrázkódtatást váltott ki, mivel ezzel megszakad abban a családban a tradíciók továbbadása és ezzel az önmeghatározás egyik alapeleme szűnik meg.

A társadalmi rétegek esetében a kollektív tudat meghatározóbb szerephez juthat, mint ez eddig vizsgált Halbwachs-i kategóriáknál. A kollektív tudat a társadalmi rétegek önmeghatározásának egyik motorja, mely azon meggyőződések és érzelmek összessége, melyet a közösség minden átlagos tagja oszt. A kollektív tudat olyan fogalmak köré rendeződik, mint a morál, a jog, a szokásrend, a nyelv, a tudás és a lelkiismeret. Ez a kollektív tudat egyben az, ami az egymásra következő generációkat összeköti és amelynek lényege ezen generációk között átadásra kerül.⁸⁶

A Durkheim-i definíció alapján a társadalmi csoportok generációit a kollektív tudat köti össze, mely feltételezi a tradíciók, a kollektív emlékezet meglétét. A kollektív tudat meghatározását azonban olyan fogalmak is befolyásolják, mint például az oktatási-, tudományos- vagy jogrendszer. Ezeknek a szempontoknak az érvényesülése alapvetően függ az emlékezés kollektív mechanizmusaitól amelyek olyan, nehezebben leírható jelenségekből erednek, mint például nemzettudat, kollektív mentalitás, csoporttudat vagy más, társadalmi csoportokat szervező és összekötő tudati egység. A közös, kollektív tudat egyben meghatározza az események objektív nézőpontját, a személyes motivációkkal szemben.

Transzaktív memória

A társadalmi osztály meghatározása a kollektív emlékezet egyik alappilléreként korunk kommunikációs rendszerei és a társadalmi kapcsolatok teljesen új, a társadalmi osztálytól gyakran független felépítése miatt ma már nem alkalmazható. A tézis újragondolását elsősorban az egymással hálózatban működő technológiai eszközök indokolják, valamint az, a mindenki által hozzáférhető tudásbázis, melybe minden résztvevő új elemeket helyezhet el. Ez a globálisan szabadon hozzáférhető tudás az emlékezés folyamataira is hatással van, ami nem csupán az egyén emlékezési folyamatait befolyásolja, hanem az emlékezésnek, mint közösségi, vagy közös

⁸⁶ Durkheim 1893: 39

élménynek a létrejötte is megváltozik. Ha valakinek valamilyen információra van szüksége emlékei előhívásához, vagy kiegészítéséhez, akkor a globális média univerzumában bármikor segítséget kérhet az összes lehetséges kommunikációs csatornán keresztül és így ez a folyamat már nem csupán az eddigi rendszerek szerint írható le. Mindez, vagy is a kapcsolatrendszerek új, hálózati elrendezése és az abból adódó emlékezési folyamatok a kollektív memória fogalmának újragondolását is szükségessé teszi. Az ebben az esetben javasolt új koncepció a transzaktív memória fogalmában jelenik meg, amely egy olyan közösségi ismeret, tudáshalmaz leírására tesz kísérletet, mely többek között a közösség tagjainak interakciójától, az egymással folytatott kommunikációjától is függ. A transzaktív memória fogalma két alapvetés köré rendeződik: egyrészt ez egy olyan strukturálisan szervezett és tárolt tudás összessége, mely a közösség tagjainak saját emlékezeti táraiban került tárolásra, másrészt azokat az ismeretalapú transzaktív folyamatokat írja le, melyek a csoport tagjai között zajlanak. Ez a fogalom a memória eme fajtáját tehát a csoport tagjainak az egyéni, tárolt emlékezeteként és a tagok között létrejövő kommunikációként írja le. A transzaktív memória tehát feltételezi egy kommunikációs helyzet létrejöttét, melyben legalább két fél, egy forrás és egy befogadó vesz részt. Az ismeret tárolásának, megtartásának és alkalmazásának ez a rendszere több tudás, ismeret előhívását teszi lehetővé, mint amennyire a csoport tagjainak egyéni előhívási teljesítményének összessége lehetőséget adna. A kódolás, a tárolás és az előhívás folyamatai során a transzaktív memóriát vizsgálva különös jelentőséggel bír az a tény, hogy a csoport tagjai ismerik egymást annyira, hogy melyek azok a szakterületek, melyeken az egyes csoporttagok szakértőnek számítanak, így az ő kompetenciájukra épülnek a számukra releváns elemekhez kötődő emlékezeti folyamatok.⁸⁷

A kommunikáció fogalmának bevezetése a kollektív emlékezet definíciójába, feltételezi annak a technikai apparátusnak a figyelembe vételét, amely az említett kommunikációs eseményt, helyzetet meghatározza. Wegner és kollégáinak 1985-ös publikációja a tömegmédiák korában jelent meg és így abban az akkor érvényes kommunikációs, mediális kontextust vették alapul.

Google emlékezet

Az emlékezetkutatás kezdetei a centralizált és többnyire egyirányú kommunikációra épülő tömegmédiák korára tehető. Már ezt felváltotta a hálózati médiumok interaktív kontextusa, vagyis az a média, amely különböző formátumokban és technikai paraméterekkel, különböző eszközökön jeleníti meg korunk technológiai-kommunikációs hátterét. Ebből logikusan következik,

⁸⁷ Wegner et al 1985: 256f

hogy az ismeretszerzés módszerei is megváltoznak, amelyek György Péter szerint visszamenőleg is átalakíthatják a memória értelmezésével kapcsolatos koncepciókat. Ezen változások elsődleges színterei szerinte múzeumok, illetve azok virtuális közegben megjelenő változatai. A múzeumok virtuális megjelenése már nem csak szabadon kereshető digitalizált adatbázisként értelmezhető, hanem a gyűjtemény már interaktív oktatási és kutatási koncepciókon keresztül is megismerhetővé válik. Ezért György Péter szerint a múzeumi gyűjtemény már egyre inkább dinamikusan változó intertextuális, hipermediális rendszerek alkalmi összessége.⁸⁸

Az interaktív, kereshető adatbázis létrejötte az emlékezet, a memória hagyományos értelmezését is megváltoztatta. A google emlékezet fogalmának megalkotása az internet térhódításával vált szükségessé. Az internet mára már nem csak egy helyhez és helyzethez kötött hozzáférés a világhálózathoz, mint ahogy az a kialakulásának első fázisában volt. Ez a világháló gyakorlatilag szinte bárhonnán hozzáférhető és ez a tudat alapvetően megváltoztatta az emlékezet koncepcióját. A közismert érzés, hogy egy információ megléte az emlékezetben egészen bizonyos, de annak előhívása akadályba ütközik, vagyis az a bizonyos itt-van-a-nyelvem érzése mára már nem kizárólag a felidézési mechanizmusok különböző módozatát indítja be, hanem az egyén ilyenkor a felidézhető részinformációk segítségével megkísérli az információ külső lelőhelyét felidézni, ami ebben az esetben elsősorban az internethez köthető, ilyenkor hétköznapi kifejezéssel élve „kiguglizzuk” az információt.

Az újdonság ebben a tézisben az a felvetés, hogy a számítógépes rendszerekhez hasonlóan az egyén saját emlékezete mellé egy külső, globálisan bárhol hozzáférhető memória társul. Ez a tudat a már leírtak szerint befolyásolja a kódolás és az előhívás folyamatait. A kódolás során például az olyan elemek, amelyeket később is könnyen meg lehet találni az interneten, kevésbé részletesen, vagy egyáltalán nem kerülnek kódolásra. Az olyan információk, melyek internetes hozzáférése bizonytalan, továbbra is az ismert és érvényes kódolási folyamatok szerint kerülnek tárolásra. Ez a folyamat oda vezet, hogy egyre inkább szimbiózisban élünk a számítógépünkkel, illetve az internet-hozzáférést biztosító eszközeinkkel, a mindennapi tevékenységeink részévé vált az a tudás, hogy mi az, amit a számítógép tud, és amit nekünk nem kell az elménkben tartani. Ez azzal az előnnyel jár, hogy könnyen és gyorsan férünk hozzá egy hatalmas, szinte végtelennek tűnő információmennyiséghez, de egyben azt a hátrányt is hordozza magában, hogy szinte állandó élő kapcsolatot feltételez ezzel az adatbázissal. Ez egy olyan erős kapcsolat, amelynek megfelelő az elmében csak a közeli ismerősökkel, barátokkal épül ki. Tehát az internet, mint globális információ-

⁸⁸ György 2003: 160

és emléktár elvesztése olyan élménnyé válhatna, mintha egy közelálló személyt, rokont vagy barátot veszítenénk el.⁸⁹

A globális emléktárhoz kapcsolódó érzelmi emlékezet egy szélsőséges példája a tamagotchi temető, mely kizárólagosan virtuálisan létezik. A tamagotchi egy 1996-ban kifejlesztett eszköz, ami tulajdonképpen egy tojás méretű játék. Ezt a játékot úgy tervezték, hogy egy elektronikus házi kedvencként lekösse és foglalkoztassa a tulajdonosát különböző apró feladatokkal. A tamagotchi képes aludni, megbetegedni, meghalni, hangulatai, állapotai vannak, amelyek mind a tulajdonos, vagyis a gazdi beavatkozását igénylik. A játék rendelkezik egy visszaállító gombbal, ami a tamagotchi halála után újra indítja az eszközt. Tulajdonosok szerint minden egyes újraindításnál egy új tamagotchi, egy új személyiség jön létre. Ez a folyamat az eszköz élettartamának végéig folytatódhat, mert a játékon nincs kikapcsoló gomb. A tamagotchi temető így a virtuális kedvencek halála fölött érzett valós gyász helye. Annak ellenére, hogy egyetlen eszközön egymás után több virtuális tamagotchi-identitás is lokalizálható, az elhalálozott virtuális tamagotchi-lények külön gyászban részesülnek és önálló elemként maradnak meg a többnyire gyermekkorú gazdájuk emlékezetében.⁹⁰

Az, hogy gyermekkorban hogyan kerül feldolgozásra a halál élménye, alapvetően meghatározza a személyiség fejlődését. A visszafordíthatatlan veszteség feldolgozása jelentős emlékezeti teljesítményeket vesz igénybe, mely során az egyén a lehető legtöbb emléket próbálja meg hosszútávon tárolni. Az emlékek minden egyes felidézéssel, az életkor és a környezet változásával módosulnak, megváltoznak. Az emlékek észlelhető változása elleni védekezés egyik módja, hogy az emlékek olyan hívóingerekhez kötődnek, melyek hosszú távon változatlanok, vagy azok forrása változatlan. Ezeknek a forrásoknak a legkézenfekvőbb megfeleltetése a valós fizikai környezetben keresendő, pontosabban azokban a tárgyakban és helyszínekben, melyekhez események köthetők. A virtuális valóság eseményeinek ilyen módon történő rögzülése kérdéseket vet fel, hiszen egy helyszín vagy tárgy a megjelenésével, fizikai tulajdonságaival érzelmi többlet jelentéseket kódolhat az emlékezetben, ami egy webcím esetén nehezen elképzelhető. A virtuális és fizikai valóság érintkezésének egyik lehetősége a kiterjesztett valóság alkalmazása. Ez a fizikai környezetre alkalmazott, arra interaktívan reagáló kiterjesztés minden bizonnyal ebből az érzelmi alapú motivációs igényből táplálkozik, az információs szükséglet kielégítése mellett. A kiterjesztett valóság fogalmának legközismertebb megjelenése a számítógéppel támogatott valóságérzékelésben

⁸⁹ Sparrow et al 2011: 778

⁹⁰ Turkle 2011: 40f

információk megjelenítését teszi lehetővé. Ez egy olyan képalkotó eszköz segítségével jöhet létre, amely a valós időben feldolgozott, valós időben látható képbe a relevánsnak ítélt információkat helyezi el, egy interaktív, látászögre és megfigyelő pozíciójára alkalmazott kijelző-fóliaként. A valósídejűséget lehetővé tévő technika fejlődésének segítségével már nem csupán az alkalmazásra kerülő eszköz tartalmi kerülhetnek bevonásra a kevert valóságélmény megalkotásához, hanem már az internet és az összes hozzáférhető hálózati médium is rendelkezésre áll, ezért megjelenik az outernet⁹¹ fogalom a kiterjesztett valóság tárgykörében.

⁹¹ CNN 2014.12.11.

3 Kulturális emlékezet

A kulturális emlékezet fogalmát Jan Assmann egyiptológus vezette be az egyistenhit kialakulását vizsgálva.⁹² A kulturális emlékezet, mint a történetírás, vagy a mitológia része az igazság fogalmának megjelenésével egy időben keletkezik. Ez az igazság-fogalom az egyetlen Isten létének elfogadásában rejlik és az egyistenhit kialakulása a zsidó nép Egyiptomi kivonulásának idejére tehető. Jan Assmann felvetése szerint ettől kezdve jelenik meg a modern felfogás szerinti igazság-fogalom a kulturális emlékezetben. Ez igazság-fogalom a hajdani többistenhittel szembeni elutasítást is jelenti, mely alapján a Kánaán a hajdani pogány múlt emlékét jeleníti meg, benne a többistenhitet követő kánaánitákkal. A kulturális emlékezet kezdete így egy olyan közös, alapvető fogalmi konszenzusokon alapul, mely egy közösség, vonatkoztatási csoport tagjai szerint alapvető igazságokat fogalmazzak meg.

Jan Assmann a kulturális emlékezetet a kommunikatív emlékezet mellett a kollektív emlékezés egyik formájaként írja le. Ennek a fogalmi elkülönítésnek szükségessége az 1980-as években Németországban kibontakozó történész vita nyomán bukkant fel. Ezt a vitát Richard von Weizsäcker német államfő 1985. május 8-án, a Bundestag előtt tartott beszéde indította el, amelyet a II. Világháború végének 40. évfordulója alkalmából tartott. Ez az ünnepi beszéd az akkori Németországban uralkodó emlékezeti diszkurzus és Német Szövetségi Köztársaság modern nemzeti identitásának meghatározását szorgalmazó fő kérdéseket emelte ki, köztük a holokauszt áldozataira való emlékezés elsődlegességét. Weizsäcker szerint a háború végét jelző dátum évfordulója nem csupán a náci uralom alóli felszabadulás ünnepe, hanem a elsősorban a holokauszt áldozatainak emléknapja. Ezzel a kijelentéssel az emlékezés egy új hagyománya jelent meg, amely a mai napig jelentősen meghatározza modern német nemzeti identitást. A holokauszt emlékezete és az áldozatokra történő emlékezés a német identitáson keresztül a modern európai identitás fontos elemévé vált. Az 1980-as évektől kezdve, elsősorban a holokauszt történelmi jelenetőségének átértékelésének következményeként, az emlékezet tematikája új megfogalmazást nyert annak a kultúrára és az identitásképzésre gyakorolt hatása miatt. Az időzítés jelentősen összefügg azzal, hogy az akkor még, vagyis negyven évvel később életben lévő túlélők és szemtanúk nagy része olyan életfázisba lépett, amelyben az emlékezés kiemelkedő fontosságúvá vált.

⁹² J. Assmann 1992: 53ff

3.1 Homérosz, az analfabéta

Az írásbeliség megjelenése előtt jelent meg az emlékezet művészetének nevezett mnemonika gyakorlata, mely a közösség legfontosabb építőelemeiként számon tartott ismeretanyag és kulturális hagyományok fennmaradását szolgálja. Ennek a módszernek legkorábbi leírása tartalmazza azt a módszert, amely a fantázia és a hívóingerek kombinálásával segíti elő az információk lehető legpontosabb és legjobban konzervált előhívását.

Homérosz életéről szinte semmi nem maradt fenn, személyének létezése is megkérdőjelezhető, de élnek olyan legendák, miszerint vak volt és más jegyezte le helyette a szövegeket, de léteznek olyan találgatások is, melyek szerint nem tudott írni és nem egyetlen segítséggel dolgozott, ezért azok, akik lejegyezték a szöveget, kissé eltérhettek a mester szavaitól. A teljes szövegben viszont közös a kor szövegeire jellemző kötött versláb, ami a szöveg dallamának meghatározása mellett támogatta a memorizálás folyamatát, mivel írásvédettséget adott a szövegnek. Minden változtatás, tévesztés megváltoztatta a verslábakban rejlő nyelvi kódolás rendszerét. Az ehhez hasonló, a rítusokban, szokásokban, viseletben kódolt mnemotechnikai emlékezeti módszerek a megalapozó emlékezés szerepét töltik be és jellemzően egy ősi eredetre utalnak.⁹³

3.2 A sodródó hasadék

Az írásos nyomokat nélkülöző történelmi emlékezés folyamatában jelentős szereppel bírnak a kulturális hagyományok. Ezeknek az elsősorban művészeti produktumokban megjelenő rögzített, kanonizált formája biztosítja a közösség számára a kollektív tudatot és identitást meghatározó elemek fennmaradását. A történelmi emlékezés szóbeli formája elsősorban közelmúlt információival kapcsolatban tartalmaz megbízható és nagy mennyiségű információt. Az információ mennyisége és egyértelműsége az időben visszafelé haladva csökken, egészen az ősidőkig, az eredetmítoszok, eredetlegendák koráig. Ez gyakran azt eredményezi, hogy az ősidők és közelmúlt egymásra torlódik és egységes, folyamatos hagyományként jelenik meg. Ez a Vansina által sodródó hasadéknak nevezett rés a történetírásban a nemzedékek előrehaladtával mozog.⁹⁴ A kortársak által, az előző generációkból átörökített emlékezet jellegzetesen nyolcvan-száz évnyi időtartamra nyúlik vissza. A kortársi emlékezet ezen korlátozottsága szülhette meg azt az igényt, mely a régmúlt

⁹³ J. Assmann 1992: 52

⁹⁴ Vansina 1985: 23

emlékezetében keresi az aktuálisan fennálló rend legitimitását.

A Jan Assmann által javasolt kulturális és kommunikatív emlékezeti fogalmak közötti különbség ebben az esetben válik értelmezhetővé. A közelmúlt, a kortársi emlékezet a kommunikatív emlékezetként írható le, míg a régmúlt az ősidők ideje a kulturális emlékezet kategóriájába tartozik. A közelmúlt emlékezetén az ember a kortársaival osztozik, jellemző módon az egy nemzedékbe tartozó egyének esetén ez a kommunikatív elem az egy nemzedékhez tartozó csoport identitásának egy meghatározó részét jelenti. Ez a nemzedéki emlékezet a csoport tagjaival együtt enyészik el, átadva a helyet egy új nemzedék emlékezetének. Ennek a jelentőségét mutatja, hogy létezik erre a latin nyelvben külön kifejezés, a *seaculum*. Ez azt a megközelítőleg kilencven évet átölelő időhatárt jelöli, amellyel egy nemzedék utolsó tagja is kihal. Egy nemzedék emlékezetében ennek az időtartamnak fele, a negyven-negyven öt év közötti időtartam jelenti azt a meghatározó szakaszt, amikor a nemzedék tagjaiban megjelenik az igény az általuk megélt események rögzítésére, továbbadására. Ez a szándék társul a nemzedék tagjai közötti társas interakcióval és így létrejön egy olyan komplex egyéni biográfia, amely a többi kortárs biográfiához kapcsolódik, azokkal átfedéseket mutat. Ebben a biografikus emlékezeti módban a tényszerű információk, a valós történelmi háttér kerül előtérbe, míg a megalapozó emlékezés esetén az emlékezetesség a múltbeli esemény jelentősége kap hangsúlyt a történelmi hitelességgel szemben. Az emlékezés ebben az esetben a történelmet a mitológia forrásaként kezeli, míg végül a mitológia átveszi a történelem helyét.⁹⁵

3.3 Az emlékezés kultúrája

A művészet produktumait létrehozó készítés ezek szerint olyan gyökerekből is táplálkozik, amelyek a információtartalmú emlékezeti elemek, emlékek mellett érzelmi tartalmakat adnak hozzá a memóriában rejtőzködő emléknymokhoz. Az érzelmi emlékezet egyik ilyen, kollektív emlékezetet jelentősen meghatározó tényezője az emlékezetközösség tudata.⁹⁶ Az emlékezetközösség egy csoport közös ügyeként jön létre, melyben a csoport identitásának az alapját képezik azon emlékek, amelyek megőrzése a csoport fennmaradásának zálogaként tűnnek fel a csoport tagjai számára. Az emlékezés kultúrájának ezt a megjelenését Nora közösségalapító emlékezetként írja le.

⁹⁵ J. Assmann 1992: 53

⁹⁶ Nora 1990: 12.

Az emlékezés kultúrájának közvetlen hatását a művészetre a mellszobor műfaj kialakulása jeleníti meg a legszemléletesebben. Ennek a sajátos portréváltozatnak az eredete egy ősi etruszk szokásban keresendő, mely során az elhunyt temetés menetének élén egy róla készült, többnyire viasz, vagy később terrakotta portrét vittek. Ez minden bizonnyal eleinte nem egy szobrászi munka, egy képzőművészeti alkotás volt, hanem a halott arclenyomatáról készült pozitív forma. A római patríciusoknál terjedt el az a szokás, hogy még élő modellként mintáztatták meg magukat, ebben az esetben jobb minőségű anyagból, márványból, porfírból és a haláluk után ez az életerőt, intelligenciát, bölcsességet és határozottságot sugalló portré épült be az emlékezés kultúrájába. A kulturális emlékezetnek ezt a megjelenését Jan Assmann „összínpad”-ként emlegeti, a mesterségesen szított visszaemlékezés folyamatára utalva. Jelentős szempont, hogy ebben a szcenizált emlékezeti folyamatban maga a portré modellje még életében részese és alakítója lehet.⁹⁷

3.4 Az emlékezet helyei

Kulturális emlékezet egy emlékezetközösség emlékezeti hagyományát jelöli, melyben a történeti, történelmi események az emlékezetközösség által gondozott ősmitológia elemeiként jelennek meg. A történelem utóbbi száz évének eseményei, a világháború és a gazdasági, politikai helyzetek által beindított tömeges elvándorlás gyakran teljes emlékezetközösségek felbomlásához vezettek. Ezek a folyamatok azt eredményezték, hogy az emlékezet lokális közegei eltűnnek, mivel azok a hagyományokon alapuló emlékezeti közösségekhez kötődtek. Ezt figyelembe véve Nora a *millieu de memoire*, az emlékezet közege helyett a *lieu de memoire*, az emlékezet helyeként írja le azokat a kulturálisan jelentős tényezőket, melyeket egy közösség kollektív identitását meghatározzák.

A Nora⁹⁸ által leírt koncepció azon a hagyományokban gyökerező képzeten nyugszik, amely egy emlékezetközösség origójaként szent, vagy magasztos helyeket jelöl ki. Ezek a helyszínek a kollektív identitás számára külső támasztékként működnek, vagyis az emlékezetközösség tagjai ezen helyeket meglátogatva, ott összegyűlve egy közös, transzaktív emlékezeti tár fenntartásában vesznek részt. Ezek a lokalizálható, valós térben is értelmezhető közegként meghatározható helyszínek a lokális emlékezetközösségek felbomlásával a közösség tagjainak a belső világába, a képzelet és a szellem világába vetülnek, fenntartva ezzel a korábban, az emlékezet közege által nyújtott érzést az emlékezet folyamatosságáról. Az emlékezet helyei így már nem csak a valós,

⁹⁷ J. Assmann 1992: 29f

⁹⁸ Nora 1990: 12

fizikai helyszínekben jelennek meg, hanem a szellemi produktumokban, mint például műalkotásokban. Ezek az emlékezeti helyek olyan jelentős emlékezeti tényezők, melyeket az emlékezetközösség tagjai érzelmi tartalommal is megtöltenek. Az emlékezés folyamata során tehát ennek az érzelmi tartalomnak a felidézése biztosítja az emlékközösség fennmaradását.

Ezért az emlékezeti hely nem jöhet létre olyan kontextusban, amely a történelem, a történetírás színtere, mint például egy múzeum. Emellett az emlékezeti hagyomány eltűnésével az emlékezetközösség tagjai számára már többé nem hozzáférhetők az elődök által személyesen megélt élmények. Az emlékezeti helyek tartalmi programszerűen fejlődnek, ezért ehhez a koncepcióhoz nem kapcsolódik spontán emlékezet. Az emlékezeti helyek a történelem folyamából kiragadt pillanatok reprezentációi, melyekre egy közösségnek annál nagyobb szüksége van, minél kevésbé van lehetősége megélni az emlékezeti közösséget.

3.5 A hamis emlékezet igazsága

Az emlékezeti helyek koncepciója teret enged az emlékezet és a képzelet összeolvadásának, mivel az emlékezeti közösség számára az ezekhez a helyekhez kötődő szimbolikus jelentés válik hangsúlyossá. Ez a folyamat viszont az általánosan elfogadott történeti igazság jelentőségét csökkenti. Erre a legmarkánsabb példa egy több kontextusban feldolgozott holokauszt túlélő visszaemlékezése. Ebben egy már a hatvanas évei végén járó hölgy meséli el az Auschwitzban töltött idő emlékeit. Az interjút készítő pszichológus, Laub kiemeli, hogy az interjú folyamán az idős hölgy monoton, egyforma hangnemben sorolta az emlékeit, egészen addig, amíg az 1944-es felkelés történetéhez ért. Ennek az eseménynek a részleteit színesen, érzelmekkel teli részletekkel mesélte el és az esemény, illetve az abból eredeztethető élmény megélhetővé vált a visszaemlékezés pillanatában, illetve az interjúról készült videó fájl megtekintése során is. Az idős hölgy ezek után a további események felsorolását a már ismert, egyenletes hangnemben folytatta. Ennek a visszaemlékezésnek a részletei a történészek között folytatott vita során kerültek feldolgozásra, mely során felmerült a szemtanúkkal folytatott interjú mint elsődleges adatgyűjtési módszer hitelessége is. Az idős hölgy a felkeléssel kapcsolatos visszaemlékezései folyamán a felkelés egyik legfontosabb eseményeként említette a négy kémény felrobbantását. A történeti források alapján viszont csak egyetlen kémény felrobbantásáról lehetett szó. Laub a történeti hitelességgel szemben kiemeli az esemény szimbolikus jelentőségét, melyet az idős hölgy hamisnak nevezhető emlékei jelenítenek meg. A felkeléssel a tábor foglyainak csak szimbolikusan sikerült a tábor kereteit

lerombolniuk, mivel nem volt fegyveres felkelés. Ezért ennek az eseménynek a jelentőségét csak egy ilyen szimbolikus emlék, egy emlékhely adhatja meg az ott, akkor megélt esemény élményének felidézésén keresztül. Ezzel a hamis emlék az emlékezés folyamata során egy saját igazságtartalmat nyer, amely tekinthető a történeti igazság részének. Az így felmerült vita nyomán Laub felveti a szemtanúk visszaemlékezéseinek más módon, saját külön hitelességük szerinti értékelését.⁹⁹

A hamis emlékezet tudatos, kreatív feldolgozása és hitelesítése egy más szintű emlékezeti folyamatban történik meg Rushdie *Midnight's Children* című művében Rushdie olyan kreatív módszerrel helyezi át az elbeszélésbe a hamis emlékezet koncepcióját, mely új narratív technikának is tekinthető. Ez a kiemelten és megjelölten hamis emlékezetre épülő gondolatmenet válik azon következtetések mozgatójává, melyekkel a szerző a mesélő pozíciójából a saját szellemiségével, gondolataival kapcsolatban analitikus alkotó munkát végez. Rushdie esetében a korábbi, emlékezetet tematizáló alkotásokkal, mint például Proust „Az eltűnt idő nyomában – Swann” című műve, megjelenik egy jelentős, markánsan új elem, nevezetesen Rushdie nem csak időben, hanem mint egy, az Egyesült Királyságban élő bevándorló, már térben is elszakad az emlékek vonatkoztatási helyétől. Ezáltal fogalmazódik meg az az új igény az emlékezet tartalmaival szemben, melyet Rushdie az emlékezet igazságaként ír le.¹⁰⁰

3.6 Az emlékezet metaforája és a változékony múlt

Proust munkáiban rendkívül erős hangsúllyal jelenik meg az emlékezet, mint művei koncepciójának magja. Az emlékezet ilyen módon történő tematizálása kötődik az olyan médiumok megjelenéséhez, mint a fotográfia vagy később a film. Ez az új képi kultúra ekkorra már több generáción keresztül jelen volt a köztudatban és ezáltal a technikai médiumok produktumai már a kollektív emlékezet részévé kezdtek válni. Az emlékezet kutatásával kapcsolatos fejlemények, mint például Freud munkássága már hatással voltak az emlékezettel kapcsolatos alkotói koncepciókra. A művészet produktumai így a metafora eszközével kezdik beolvasztani és lefordítani az emlékezeti koncepciókat a szellemi áramlatok, a művészet nyelvére. A Konstanzi Egyetem professzora, Aleida Assmann ezeket a folyamatokat elsősorban irodalmi példákban kiindulva vizsgálta.¹⁰¹ A kortárs média-, mozgókép- és installációművészet példáinak elemzéséhez ennek az eszköztárnak a

⁹⁹ Felman, Laub 1992: 59f

¹⁰⁰ Rushdie 1992: 22f

¹⁰¹ A. Assmann 2006: 177

felvázolása és vizsgálata szükséges a következő fejezetek keretein belül. A posztmodernre jellemző autoreflexív habitus mellett, mint amilyen Rushdie emlék-feldolgozásában tetten érhető más, ma is érvényes koncepciók is rendelkezésre állnak az emlékezettel kapcsolatos alkotói felvetések alkalmazására. Svevo állásfoglalása szerint a múlt folyamatosan megújul, az éppen aktuális kortárs művészetből, szellemi áramlatokból eredő, folyamatosan változó igényeknek megfelelően. Eszerint a múlt egy, az éppen aktuális jelenből megalkotott szabad, független szellemi konstrukció. Svevo szemléletes hasonlata szerint a jelen úgy dirigálja múltat, mint egy zenekar zenészeit. A jelenbe a múltnak csak azon elemei folynak be, melyek szükségesnek tűnnek a jelen eseményeinek, jelenségeinek kiemeléséhez, értelmezéséhez, vagy árnyalásához.¹⁰²

Proust a múlt szerepét a jelenben metaforaként értelmezi. A múlt hatását a jelenre egy hasonlattal írja le, melyben a 'memoire involontaire', a véletlen felidőzésnek a szerepét emeli ki. Feltevése abból a gondolatól indul ki, hogy elmulasszuk a valóság teljes megismerésének esélyét. Ennek magyarázatához a fényképezés metaforáját hívja segítségül. Eszerint a múlt egy olyan fotónegatív, melynek előhívásához az értelmezés fényére van szükség. A múltba tekintés ezen fotónegatívok nagy részét érintetlenül hagyja és így hiányoznak a valóság teljes megismeréséhez szükséges értelmezési keretek.¹⁰³

Az emlékezeti fogalmak metaforával történő leírásához a fotográfia már nem csak mint segédeszköz, hanem mint a tézis alapvető, alkotó eleme jelenik meg Walter Benjamin gondolataiban. Az ő értelmezésében a múlt az emlékezet fényérzékeny felületére rögzíti a képeket és majd csak a jelen, illetve a jövő rendelkezik azzal a kémiával, ami az emlékképek előhívásához szükséges.¹⁰⁴

Susan Sonntag tézisében már a memória, az emlékezet alapvető eszközeként szerepel az analóg fotográfia. Sonntag leírásában a fotográfia a Freud által emléknymókként megfogalmazott emlékezeti elem rögzüléséhez hasonlatos módon kódolja és tárolja a valóság egy pillanatának lenyomatát. Így ebben a felfogásban a fotográfia az emlékezet apparátusává válik.¹⁰⁵

Ennek a metaforikus kapcsolatnak az egyik bizonyítékát látja Ernst Simmel pszichiáter az Első Világháború után vizsgált háborús traumák leírásánál. A páciensek emlékezetében a ma már villanófény emlékezetként leírt módon egészen pontosan, egy részletes lenyomatoként rögzítették az

¹⁰² Svevo 1959: 467

¹⁰³ Proust 2009: 212

¹⁰⁴ Benjamin 1980: 1238

¹⁰⁵ Sonntag 1979: 154.

átélt borzalmakat.¹⁰⁶

Ezzel a megfigyeléssel kézenfekvővé válik az a metafora, mely az emlékezés, a mnemonikus módszerek és a fényképezés, az analóg fényképezés közötti kapcsolatra irányítja a figyelmet. Az analóg médiumok és az emlékezet közötti metaforikus kapcsolat másik szintje jelenik meg a pszichoterápia egy másik terápiás folyamatában. Az Első Világháború háborús traumáinak feldolgozásánál alkalmazott hipnózisban a terapeuta a látens, rejtett emléknymok előhívásával, reaktiválásával a múltnak egy filmhez hasonló felidézése kezdődik meg. Ezek az emléknymok Brown megfigyelése szerint egymásra következő képeket hoznak elő, melyek majd aztán az előhívás folyamatában egy filmhez hasonló képsort alkotnak a tudatban.¹⁰⁷

3.7 Emlékek terei

Az alkotói produktumban azok a metaforák, amelyek az emlékezet értelmezését, feldolgozását kísérlik meg, elsősorban az emléknymok és az emlékek tárolásának tematikáját dolgozzák fel. Ezek a metaforák az írás mint alkotói folyamat képzetét ragadták meg, de ahogy a fotográfia produktumai egyre több nemzedék tudatának, kollektív emlékezetének részévé válnak, a technikai médiumok, elsősorban a film és a fotográfia is teret nyernek azon kreatív megfeleltetések sorában, melyek az emlékezet koncepcióját teszik hozzáférhetővé a művészet számára.

A memória kutatásával kapcsolatos fejlemények, az epizodikus és a szemantikus memória egyre pontosabb leírása új impulzusokként jelentek meg a művészetben. Virginia Woolf az előhívás folyamatát, az emlékezést egy kiszámíthatatlan varrónőhöz hasonlítja, akinek a tevékenysége nyomán az emlékezetből váratlanul bukkannak fel a látszólag egymáshoz nem illeszkedő töredékek.¹⁰⁸

A térbeliséget, a teret idéző metaforikus képzetek az emlékezeti folyamatok leírására az emlékezettel kapcsolatos kutatások előrehaladásával egyre komplexebbé válnak. Erre az egyik példa a lengyel író Szcypiorski megfogalmazása, melyben a fiatalkori emlékezetet egy poros padláshoz hasonlítja, ahol ezek az emléknymok tovább élnek, de olyan jól elrejtett helyeken, ahová az ember szinte soha, vagy csak nagyon ritkán jut el.¹⁰⁹ Ezeknek a padláson eldugott

¹⁰⁶ Schäffner 1991: 34

¹⁰⁷ Brown 1920: 17

¹⁰⁸ Woolf 1975: 55.

¹⁰⁹ Szypiorski 1992: 225.

emléknyomoknak a létezéséről az ember már meg is feledkezik, tehát az előhíváshoz szükséges inger nem jut el az emléknyomhoz, de az emlékezési folyamatok egy váratlan láncolata aktiválhatja ezeket a régi, mélyen rejtőzködő emlékeket. Így képek, formák bukkanhatnak fel, pont úgy mint egy félhomályos padláson, ahol elfelejtett bőröndökben régi képek, tárgyak rejtőzködnek. Egy-egy ilyen elfelejtett csomag kibontása váratlan és meglepő emlékezeti és érzelmi folyamatokat indíthat be, mely az emlékezés és a képzelet együttes hatására jön létre.

3.7.1 Felejtés, feldolgozás mint metafora

Az emlékezet feldolgozásával kapcsolatos egyik közhelyszerű metafora, amikor az élet fejleményeinek feldolgozását az emésztéshez, a megemésztéshez hasonlatos érzettel írjuk le. Az emléknyomok újra felidézését és a felidézés során az emléknyomokon történő változásokat is a rágódás-szerű érzettel társítjuk. Ennek az egyik legrégebbi irodalmi példája Szent Ágoston „Vallomások” című művében található.¹¹⁰

Szent Ágoston a közvetlen, belső testi érzékelést felhasználva a képek megidézésnek segítségével bontja ki az emlékezettel kapcsolatos gondolatait. Ezek a képek néha segítenek az emlékek felidezésben, az emléknyomok aktiválásban, de ugyanúgy szerepet játszhatnak abban is, ha egy emléknyom nem hívható elő, vagyis ezáltal az emléknyom elhalványulását és végül a felejtést is előidézheti. Itt a Szent Ágoston által használt gyomormetafora a kérődzéshez hasonló értelmezéssel nyeri el jelentőségét, mivel így az emléknyomok felidezésének, feldolgozásának és újra tárolásának folyamata jelenik meg a többi, emléknyomokra és azok tárolására épülő metaforákkal szemben. A gyomor-metaforát felhasználva válik szemléletessé az elfojtott emlékek hatása, mivel a felidézési folyamatok nem csak a feldolgozásban, hanem az elfojtásban is szerepet játszanak. Az emésztés és az anyagcsere metaforájával leírva a feldolgozatlan élmények az emlékezetben szinte kezelhetetlen méretűvé duzzadhatnak, melyeket aztán a testben rejtőzködő kövekként vonszolunk magunkkal. Nietzsche szerint ez az emlékezeti folyamatokban jelentkező kulturális emésztési zavar oka aztán annak, hogy unalmas, historizáló és nehézkes produktumok jelennek meg a művészetben. Nietzsche a gátolt emléknyomok előhívásához egy heves szenvedély megidézését látja szükségesnek mely ezt gátolt a feldolgozási folyamatot képes beindítani.¹¹¹

Ezen felidézési folyamatok egyik következménye, hogy a megismételt előhívással az emléknyom

¹¹⁰ Augustinus 1987: 125

¹¹¹ Nietzsche 1980: 272

módosul, vagyis veszteség éri. Szent Ágoston leírásában az emlékezés során elvész az íz, vagyis az emlékek érzéki minősége, mert az a jelenhez kötődik és az nem tárolható az emléknymokban.¹¹²

A gátolt emléknymok előhívása gyakran a felolvasás metaforájával jelenik meg a művészetekben. Ezeknek a rejtőzködő emléknymoknak az aktiválása mindig valamilyen érzékeléshez kötődik, mint Proust regényében a Madleine torta. Az ilyen hívóingerek között az íz és az illat rendkívüli, gyakran az auditív és vizuális ingereknél fontosabb helyet foglalnak el. Klüger önéletrajzi regényében egy ilyen előhívást beindítva az 1945 év februári szél illatának képzetét idézi fel.¹¹³ Klüger holokauszt túlélőként a háború végén átélt menekülés és bujkálás során használt álnevének felidézését írja le a regényében, mely az átélt borzalmak hatására egy gátolt emlékké vált. Magának a felidézési folyamatnak a leírása és az ehhez megragadott metafora az átélt eseményekhez kapcsolódó erőteljes élményt teszi a regény olvasása közben átélhetőbbé.

Felolvasás, ébredés mint emlékezeti metaforák

A felolvasás metaforája mellett gyakran jelenik meg az alvás és az ébredés, felébredés gondolata az emlékek előhívása során. Az ébredés metaforája az Első Világháború kezdetén, elsősorban a német nyelvű retorikában jelenik meg.¹¹⁴ Az események ez a fajta, heroikus leírása a huszadik század elején érvényesülő új nemzeti öntudat mentén alakul ki. Az emlékezés ilyen módja attraktív és könnyen használható eszközt nyújt az állandó létező nacionalista felhangú politikai retorikának, melyben az 'Ébredés-nacionalizmus'-nak nevezett jelenség figyelhető meg.¹¹⁵

Az alvás-felejtés és az ébredés-emlékezés metaforák illeszkednek ahhoz a politikailag motivált ébredés-mitológiához, melyek a gyógyulás, kilábalás témakörét dolgozzák fel. Ezekben a koncepciókban a jelen mint beteg, megnyomorodott időszak jelenik meg, melyet az emlékezés segítségével lehet átvészalni. Az ilyen politikai kontextusból építkező koncepciók a vallási alapokról kiinduló gondolatmenetekkel szemben a megváltást ígérő jövő elérése csak a történelmi emlékezet begyógyulásával lehetséges. Az alapvető különbséget a politikai és a vallási kontextus között az a szándék jelenti, amely a politikai retorikában az idő kerekét a hajdani ideális állapotig kívánja visszaforgatni, míg a vallási alapokról kiinduló megközelítés egy olyan, megváltó jövő

¹¹² A. Assmann 2006: 166

¹¹³ Klüger 1992: 179f

¹¹⁴ Scheler 1917: 4

¹¹⁵ Conze 1985: 202

képét festi le, melyben múlt értékelése, értelmezése nem játszik szerepet.¹¹⁶

Mélység, mint emlékezeti metafora

Az emléknym aktiválásának folyamata Freud munkássága óta kötődik olyan képzetekhez, melyben az ismeretlen, homályos mélység felkutatása, vagy a mélységből felbukkanó emlékek megjelenése jelenik meg. Ez a képletes, mélység-metafora jelenik meg már az ókor nagy műveiben, melyek a víz és a tűz elementáris és transzcendentális szerepét emelik ki. A görög mitológia ezeket a funkciókat a tapasztalható valóságon kívül, a mélyben, az alvilágban folyóiban lokalizálja. A számos alvilági folyó közül a mnemotechnika, a memorizálás módszertanának nevet adó folyó a Mnemoszüné az emlékezés, a Léthé a felejtés folyójaként jelenik meg a görög mitológiában, mely szerint a vizük fogyasztása az emlékezést vagy a felejtést segíti. A víz, mint inspiráció alkalmazása egyfajta más tudatállapot előidézését feltételezi, mint ahogy az Dephoi Appolló szentélyében az ottani szent forrásból előtörő vulkanikus miatt meg is történt. Tehát a víz, pontosabban a forrás és a folyó ilyen kötődése a transzcendentális tapasztalásokhoz valószínű élmények nyomán jött létre. Nem kizárt, hogy az itt feltörő gázok olyan szellemi állapot létrejöttét okozták, melyben a hipnózishoz hasonló megváltozott tudattal könnyebbé vált a gátolt emléknymok előhívása. Ennek a pontos metaforája található az Odüsszeia tizenegyedik énekében, melyben Odüsszeusz alá száll az holtak közé, hogy megtudja a hazaútra érvényes jóvendöléseket. Odüsszeusz megtölt egy gödröt egy áldozati bárány vérével és örködik a gödör felett, hogy csak azok a holt lelkek jussanak a gödörhöz, akiknek engedélyezi. A holtaknak nincs hangjuk és nincs emlékezetük, ezt csak akkor nyerik vissza, ha isznak az áldozati bárány véreből. Az első szellem a jós, Tiersziász szelleme, aki miután kortyolt a vérből nem a jövőbe lát, hanem az emlékeit kezdi felidézni. A múlt megidézése után Tiersziász újra iszik a vérből és így már képes Odüsszeusz hazaútnak megjövendölésére.¹¹⁷ Ezekben a képekben nem csak az alá szállás, az átkelés a Styx folyón bír jelentőséggel, hanem az emlékek felidézése ehhez az egyetlen cselekményhez, a iváshoz kötődik. A múlt itt a szellemidézés kontextusában bukkan fel, a néma és emlékezet nélküli holtak lelkeinek életre keltésével. Az elfelejtett emlékezet talán legerősebb metaforája az emlékezet nélküli néma halottak szellemének megjelenítése. Ez a szellemidézés tehát a szellemi újjászületés megfeleltetése. Az újjászületés szellemi utópiájára a legmarkánsabb példa a reneszánsz, melynek kialakulása és virágkora többek között a föld alá merészkedő és az ott található, még érintetlen antik örökséget tanulmányozó

¹¹⁶ A. Assmann 2006: 171

¹¹⁷ Odüsszeia 2012: 116ff.

művészek és gondolkodók tevékenységére vezethető vissza. Ez a régészet, az emlékezet tárgyi elemeit felszínre hozó és elemző tudomány kialakulásának ideje.¹¹⁸

A víz-folyam-forrás metaforától eltérően a tűzzel kapcsolatos metaforák nem az alászállás, a mélység kutatásának és az onnan felszínre hozott emlékezetnek a képét jelenítik meg. Ez a képek a szikra, a villám esetleg az elektromosság képzetével írják le az emlékezeti folyamatokat.

3.7.2 Az emlékezet animátorai

A múltba történő alászállás esetében a befogadó az, aki a holtakat életre kelti. Ő az az animátor, aki a múlt rétegét újra életre kelti, felfüggesztve, érvénytelenítve ezzel a múlt múltkonyságát. Aleida Assmann¹¹⁹ az emlékezésnek ezt a módját animált emlékezetnek nevezi mely során a múlt életre kel, akár egy animációs filmben. Ebben a folyamatban kiemelendő, hogy fragmentumokról, képekről, holtakról van szó. A befogadó a múlt ezen holt, éltetlen elemeinek életre keltésével transzportálja a múltat, a múlt tapasztalatait, élményeit a jelenbe, miáltal azok a jelen részévé válnak. A múlt újjáélesztését egy intenzív hatás indítja be, melyet a művészetben gyakran a szikra metaforájával írnak le. A tűz bármilyen formájának alkalmazása ezeknek az elvont folyamatoknak a leírása során ugyanúgy magában hordozza a pusztítás, rombolás érzetét, mint a víz, vagy a folyó megjelenése ezekben az összefüggésekben. A megfogalmazásnak ez a módja az elmúláson túl az emlékek sérülékenységét, a felidézések során elszenvedett módosulások, elhalványulások nyomait is magán hordozza. Ezen két eltérő karakterű képi hivatkozás oka egy szemléletbeli különbségben keresendő. A víz, a folyó metaforájával megfogalmazott előhívási módok hosszabb emlékezési folyamatokra utalnak. De a gyorsabb, szinte hirtelen bekövetkező előhívás az áramütéshez, a szikrához hasonló élményként jelenik meg a tudatban, mely a megfigyelések szerint intenzívebb igénybe veszi a fantáziát.¹²⁰

3.7.3 Befejezetlen ügyek

Az előhívás gyors, pillanatnyi módja a hosszabb, szövegből kiinduló emlékezeti folyamatokkal szemben az intenzívebb, képi emlékezést motiválja. Ebben az eltérő előhívási módban nagy

¹¹⁸ Greene 1982: 92

¹¹⁹ A. Assmann 2006: 173

¹²⁰ Bachofen 1984: 11

szerepet játszik az elfojtott emlékek felidézése. Ez a szikrára, áramütésre emlékeztető élmény, amely az előhívás hívóingereként működhet, váratlan és nem tervezett emlékezést okoz. Itt a be nem fejezett ügyek és a múlt ki nem elégített vágyai kelnek újra életre és lépnek be a jelenbe. Nietzsche a múlt terheit egy olyan teherhez hasonlítja, amelyet a hátán cipel az ember, de amelyet aztán célzott felejtési munkával maga mögött tud hagyni. Ezzel ellentétben Heiner Müller a műveiben a múlt feldolgozásának lehetőségét az előhívásban és a traumák ezáltal történő feldolgozásában látja. Ebben a folyamatban megjelenik az emlékezés kiterjesztett értelmezése, melynek politikai dimenziói is lehetnek. Eszerint a felfogás szerint az emlékezés egy forradalmi, míg a felejtés ellenforradalmi folyamat. A kulturális emlékezet fogalmából kiindulva Heiner Müller a felejtést az asszimiláció szinonimájaként kezeli, míg a bűn és a menekülés gondolata az emlékezés és a megváltás fogalmaiban jelenik meg. Így számára a művészet és különösen a színház a szellemidézés funkcióját tölti be, ez lehetőséget ad arra, hogy a holtakkal folytatott párbeszédén keresztül tetten érhető az, ami velük a jövő részeként sírba szállt.¹²¹

3.7.4 A kreatív rés

Az emlékezet képi és szöveges-információs elemei közötti különbségtétel jelentősége elvész az emlékezeti folyamatok metaforaként történő megjelenítése során. Maga a metaforikus megfogalmazás enged utat egy újabb kérdésnek, mely elsősorban a valós és a fantázia, a képzelet által alkotott képzetek közötti különbségtételre irányul. Az emlékekből előtörő képek a jelenségekkel kapcsolatos gondolatok megformálásának egyik legfontosabb eszközei. Ez alapján a képek megítélése, értékelése a művi, vagy művészi emlékezeti képekre és természetes, vagy valós emlékezeti képek kategóriáira oszlanak. A különbségtétel alapja két fajta emlékezeti képre érvényes eltérő előhívási módban rejlik. A művi, művészi emlékezeti képek rögzülése során maga az előhívás módja is meghatározásra kerül, amely a tároláshoz hasonló módot, utat, módszert jelent. A természetes, valós emlékezeti képek tárolása és előhívásának módja szétválk, mivel a kódolás nem kötődik mnemotechnikai módszerekhez, hanem természetes módon, az előhívás tervezése nélkül jön létre az emléknym.

Ezért a tapasztalat, az élmény befogadása és az emlékezés folyamata, aktusa között egy rés tátong. Ez a tudatban létrejövő hiány külön tudati folyamatokat indít be, amelyekkel az emléknymok deformálódnak, átalakulnak, törlődnek, átfogalmazódnak. Ez a kétfajta, képi modellre épülő

¹²¹ Müller 1990: 64

előhívási mód a térbeliségre és az időbeliségre épülő emlékezeti struktúra kiegészítéseként magyarázatot adhat arra, hogy az elhalványuló emlékek, a felejtés során keletkező rések betöltése hogyan kötődik a fantázia metaforikus képzeletihez. A térbeliségből kiinduló emlékezeti modellek az emléknym örökérvényűségéből indulnak ki, melynek aktiválása, vagyis az előhívás folyamata átmenetileg, hosszabb időn keresztül, vagy talán örökre gátolt. A felejtés az aktiválás hosszabb ideig tartó gátlásából adódó elhalványulás következménye. Az emlékezetben az idő koncepcióját vizsgáló elmélet az idő diszkontinuitására alapszik és ezáltal a felejtés, valamint az előhívás kiszámíthatatlansága válik hangsúlyossá.¹²²

Az emlékezet képi koncepciója a technikai képek megjelenésével és a reprodukció lehetőségével a kultúrtörténetben új szakaszt nyitott meg. Ennek a változásnak a jelentősége az elektronikus képek megjelenésével válik megalapozottá. Az emlékezet képiessége az elektronikus képi technológiák kontextusában, az elektronikus adathordozók, adattárolók alkalmazásával új minőséget nyer. Az emléknymok kódolását és tárolását már ez a háttér, ennek a háttérnek az ismerete is befolyásolja. Az emlékezet koncepciója a bevésődés gondolatán keresztül kapcsolódik az írás, a felírás képzetével. Ez egy olyan támasz a tudat számára, mely aztán az előhívás során módszertani háttérrel és segédeszközt nyújt. Az emlékezet, és ezen keresztül a gondolkodás technológiai kontextusát vizsgálva Lyotard¹²³, az írást, az írásbeliséget, mint a gondolkodás számára érvényes támasz leváltását állapítja meg, melyben elsődleges szerepet játszik a hálózatba kapcsolt elektronikus eszközökön keresztül hozzáférhető tudásbázis.

3.7.5 A kép, mint a történelem forrása

Az írásos alapokon nyugvó emlékezet elsősorban a kognitív történelem-felfogás igényeit elégíti ki, így az írott emlékezet a történelem szinonimájaként is használatos. Az emlékezet szimbolikus, képzeletet ösztönző ereje viszont a metaforikus megfogalmazások terültén jelenik meg, amelyek nem nélkülözhetik az emlékezet képi szintjeinek bevonását.¹²⁴

Ezek a vizuális jellegű emléknymok az aktiválás, az előhívás folyamatában nyersanyagként vesznek részt. A kép az emlékek magját alkotva ezáltal elsősorban a megszokások, az állapotok kódolásánál bír jelentőséggel. Ezek az események képi emlékeként kerülnek tárolásra, a belőlük

¹²² A. Assmann 2006: 177

¹²³ Lyotard 1987: 10f

¹²⁴ Nora 1990: 9.

adódo rekonstrukciók a történések felidőzéshez vezethetnek, de önmagukban nem hordoznak narratív elemeket és más, komplex értelmezési sémát.¹²⁵

Ez a sajátos jelleg egyben egy mnemotechnikai eljárás, amivel a kódolásra szánt élmény intenzitása nő, megkönnyítve ezáltal az emlék bevésődését, megtartását és előhívását. Ezzel aktív, vagy hatásos képek 'imagines agentes' jönnek létre és ezzel az emlékezés folyamata hozzájárul ahhoz a metaforikus funkcióhoz, amelyet Quincey az alkotásban a felnagyítás művészetének nevez. A felnagyításban az események, az igazság egyes részleteinek felnagyítása történik meg, mely során ezen igazsághoz semmilyen spontán érzés nem kapcsolódik. A spontán érzések, érzelmek hiánya miatt a bevésődéshez, a kódoláshoz erős gondolati támasz szükséges.¹²⁶

Ez a támasz, a képi emlékezet, az új technikai médiumok megjelenésével új mnemotechnikai módszereket tesz lehetővé. Ez az előhívási módszer a képzelet és az emlékezet közötti interakcióra épül. A bevésődés ebben az esetben a kódolásban részt vevő modell egyes elemeinek ösztönös kiemelésével történik, mely során a kiválasztott részletek rendkívül jellemzőek és az emlékezet számára megkönnyítik a bevésődést és a későbbi előhívást. Ezek a kiemelt részletek jellegzetesen eltúlzottak, mert ez a befogadó képzeletére is motivációként hat. Az emléknymok aktiválása és az emlékek előhívása így a befogadó fantáziáját is igényli, ezért az emlékezet egyszerre alkotói és rekonstrukciós tevékenységnek számít az emlékezés folyamatában.¹²⁷

Az ilyen módon motivált előhívás esetén a szimbólumok használata rendkívüli jelentőséggel bír. Mert a szimbólumok használata a transzaktív memória létrejötténél kiemelten fontos szerepet játszik. Ebben az esetben Bachofen transz-individuális emlékezetként írja le azt a folyamatot, mely során a tabuk irányítják és meghatározzák egyes közösségek kollektív identitását. Az ehhez kapcsolódó emléknymokon keresztül a szimbólumok lesznek azok a hívóingerek, melyek az emléknymokból előhívott emlékek értelmezésével tabukként kerülnek megfogalmazásra.¹²⁸

3.7.6 A kép, mint az emlékezet médiuma

A képi emlékezet a gyors, villanásszerű aktiválásból kiindulva két vagy több inger egyszerre működő hatása nyomán a kontiguitás, azaz a hatások egyidejűségére épül. A vizuális élmény mellé

¹²⁵ Niethammer 1985: 405

¹²⁶ Quincey 1897: 10/92

¹²⁷ Baudelaire 1964: 29

¹²⁸ Bachofen 1984: 11

még egy másik, meghatározó esemény, vagy érzelmi tartalom párosul. Ha ez később egy hívóingerben megjelenik, akkor jön létre az emlékezés önkéntelen módja, mely megmagyarázhatatlanul emeli be a jelenbe a múlt emléknymait. A kollektív emlékezet ezen, képi elemekre épülő folyamataiban Aby Warburg a képek létrejöttének és az azokhoz tapadó emlékezeti tradíciók átadásának feltételeit vizsgálta. A képi emlékezet elméletének felállításához a reneszánsz kialakulásának feltételeit vizsgálta, mert elmélete szerint ez a kultúrtörténeti kor alapozta meg a klasszikus, antik előképek alkalmazásával a kollektív emlékezetet tematizálását. Warburg a reneszánsz vizsgálatával arra a következtetésre jutott, hogy az antik előképek alkalmazása, idézése különösen akkor vált hangsúlyossá, amikor az alkotó a kifejezés intenzitását, mindenek előtt a mozgalmasság, a mozgás élményének fokozását kívánta elérni. A korszak alkotásai, felszabadulva a dogmatikus korlátok alól, már magától értetődően nyúltak az ösztönök, vagy a pogánynak tartott ősi élmények manifesztációjához. Ez a habitus a kor vizuális művészetében gyakran kultikus, erőszakos témák megjelenítéséhez vezetett. Ezek a művek nem csupán a rögzítés, bevésés céljából jöttek létre, hanem azért is mert a bennük foglalt tartalmak újra és újra felidéződnek és megélhetővé válnak.¹²⁹

Ez a kulturális hagyományok létrejöttének a szövegtől eltérő, komplex és nem tudatos formáira utal. A szövegből kiinduló hagyományok egy tudatos, ellenőrzött és átgondolt struktúrát sejtetnek. A képi emlékezet szintjén erőteljesebb a bevésődés hatása, miközben az értelemről kiinduló tudatos értelmezési folyamatok nem bírnak olyan befolyással, mint a szövegre épülő emlékezet esetén. A képi emlékezet hatásmechanizmusát nehéz leírni, a képek hatalma saját, esetenként eltérő és jellemző emlékezeti hagyományokat eredményez.¹³⁰

A képek, a szövegtől eltérő módon illeszkednek az elme tudatalatti folyamataihoz. Ezt jelzi, hogy a belsővé vált kép és az álom közötti határ nem egyértelmű és talán ezért képes az emlékezeti kép a vízió erejével hatni. Ez a határátlépés tehát megváltoztatja az emlékezeti képnek a státuszát, és ezért gyakran már nem csupán a megtekintés tárgyaként értelmezendők, hanem a sors lenyomataként vetülnek a tudatba. Ezért azok, a lélekben már eleve meglévő félelmek, rettegések, melyek az olyan ösztönök, mint például a menekülési ösztön mélységeiből bukkannak fel, a képek segítségével formát ölthetnek. Ezek képek, vagy az azokból kiváló szimbólumok archetípusokká válnak, amelyek aztán a képeket az álmok szintjére emelve újra életre keltik.¹³¹

¹²⁹ Warburg 1995: 45

¹³⁰ Saxl 1992: 425f

¹³¹ Lamb 1967: 93

3.8 A hely és az emlékezet

A hely, a helyszínek metaforikus értelmezése mellett az emlékezet elméleti vizsgálatában a valós, történelmileg meghatározott helyek szerepének jelentősége túlnyúlik a kollektív emlékezet és a kollektív identitás koncepcióján. A hely, helyszín már az ókori mnemotechnikai módszerekben is az emlékek rendszerezését és az előhívás megkönnyítését szolgálta.¹³²

3.8.1 Helyszínekhez kötődő emlékezet

A hely emlékezete egy olyan szimbolikus tartalom, melynek egyes megjelenési formája kulturálisan meghatározott emlékezeti térként is értelmezhető. Az ilyen helyek így nem a befogadó által nyernek jelentést, hanem már önmagukban jelentősek. Goethe szerint ez, a helyhez tartozó szimbolikus erő túlnő az egyén emlékezetén és az egyén saját emlékezete egy általános emlékezet részévé válik. Ennek bizonyítására megkísérelte szisztematikusan edzeni a szimbolikus emlékezeti tartalmak iránti érzékenységét úgy, hogy az egyszerűen csak érdekesnek ható helyekből jelentőségteljessé váljanak. Így ezekhez a helyszínekhez kötődő egyéni emlékezet egyre inkább háttérbe szorul, miközben ezekhez a helyekhez kötődő aura felerősödik. A Goethe által felállított szimbólumelmélet tehát egy olyan térszemlélethez hasonlít, mely a már adott vertikális dimenziók mellett a tér elsősorban lefelé tartó, horizontális dimenzióját is megjeleníti.¹³³

A hely emlékezetének kettőssége a modern, mobilis és a röghöz kötött életvitel közötti különbségben is megmutatkozik. A mobilitás az ember és a hely közötti szoros kapcsolat felszámolásával jár, mivel az ősök szellemei nem tudnak helyet változtatni. Ezért a hely auráját feltáró emlékezet jelentősége felerősödik, mivel a hagyományokból adódó értelmezési háttér a mobilis életet folytató befogadó számára elérhetetlen információs elemeket tartalmaz. Ez lehet az oka annak, hogy a két emlékezeti felfogást gyakran társítják a haladó, vagy a maradi, földhöz ragadt szemlélettel. A modernizálás ezért megköveteli a helyhez köthető hatalmak és erők helyett egy mozgékony és független szellemiség megjelenését. Mindez azzal jár, hogy a kötelék helyébe, amely a szimbólumokkal teli emlékezeti helyekből ered, olyan szabad terek lépnek, melyek semleges és teljesen az egyén rendelkezésére állnak.¹³⁴

¹³² A. Assmann 2006: 298

¹³³ Goethe 1905: 415ff

¹³⁴ A. Assmann 2006: 302

Ez a mobilis életforma ahhoz vezet, hogy egy emlékezeti közösség által szent helyként meghatározott helyszínek azonosítása nem lehetséges, ha az emlékezeti közösség megszűnik. Ezeknek, az emblematikus helyekhez kötődő emlékek törlődése után azonban gyakran új emlékek adódnak hozzá ugyanazokhoz a helyekhez, ami a Goethe által leírt, a helyet jellemző különleges aurának téziséét erősíti.

Ausztrália őslakói, a saját törzseikben mind egy olyan, csak a törzsre jellemző és csak általuk értelmezhető emlékezeti térben élnek, melyet az ősök már különböző módon, értelmezésekkel láttak el. Ebben az emlékközösségben a tér működik úgy, mint egy szöveg, melyben a különböző helyszínekhez kapcsolódó emlékek újra és újra aktiválásra kerülnek, biztosítva ezzel a nemzedékeken átívelő memorizálás menetét.¹³⁵

Az emlékezeti tér egyik manifesztuma az olyan helyekben jelenik meg, amelyeket szenteknek tekintve, azoktól csodát, megváltást, gyógyulást remélhet a zarándok. A zarándok ebben az esetben az emlékezet ügynökéként, animátoraként lép fel, mivel ezeknek a helyeknek a meglátogatása, az odáig vezető szakrális út bejárása az emlékezet reaktiválásához vezet.¹³⁶

A középkori városalapítások is elsősorban ilyen emlékezeti helyek köré szerveződnek. A zarándoklatok ezeknek a városalapításoknak a nyomvonalát rajzolták fel, mivel azok a szentek, illetve a hősök, akinek a sírjai mentén a zarándoklatok kialakultak, szimbolikus jelentéssel ruházták fel az érintett helyszíneket.¹³⁷

3.8.2 Az emlékezeti táj

Ezek a helyszínek egyben a megemlékezés helyei is, valami olyasminek, ami már nem létezik és ami már nem érvényes. A megemlékezés helyszínei reprezentálják azt, ami veszteség után megmaradt. Emiatt a veszteség miatt az emlékezet csak úgy tartható fenn, ha az emlékezet tartalma bármilyen nyelvi formában rögzítésre kerül, mert ezen a helyen egy bizonyos történet nem fejeződött be, hanem megszakadt. Az emlékezet így, ebben az összefüggésben akkor is fennmarad, ha maga az emlékezeti helyszínt lerombolják, vagy az egészen megsemmisül. Az emlékezet fenntartásához elegendő, hogy csak a helyszín fragmentumai legyenek fellelhetők, vagy az, ha a

¹³⁵ Chatwin 1988: 13

¹³⁶ A. Assmann 2006: 304f

¹³⁷ Bremmer 1995: 62

teljes megsemmisülés esetén ezek a fragmentumok a nyelv által rögzített formában maradnak fenn.¹³⁸

Ez az emlékezeti mód, ez a fajta mnemotechnika vezetett az antikvitásban a korai tanulmányutak létrejöttéhez. Az olyan utazók számára, mint Pausanias a Római Birodalom idején bizonyos értelemben a görög területek számítottak az emlékezés tájának. Itt egy letűnt élet mnemotechnikai toposzai jelennek meg, melyek értelmezése az második század után feledésbe merült. Az értelmezéshez és az újra felelevenítéshez szükség volt Pausanias feljegyzéseinek feldolgozására, mivel maga a természetes emlékezeti tradíció megszakadt. Pausanias írásai egy emlékezeti habitus szülte tanulmányút jegyzetei, amelyek magát az emlékezést, az emlékezetet emelik egy médium pozíciójába.¹³⁹

Az emlékezeti táj létrejöttének egyik példája az antik Róma maradványainak, romjainak megítélésében történt változás. A középkor, korai középkor kultúrközege ezeket a romokat magától értetődőnek, adottnak tekintette és nem firtatta eredetüket. A reneszánsz kezdetével az ókor romokra kitüntetett figyelem irányult, mely a kor műveiben meglehetősen eltérő recepcióhoz vezetett. Petrarca egy olyan emlékezeti tájat látott ezekben a romokban, amely a hozzájuk kötődő történetek színhelyeként elevenítik meg az emlékeket a befogadó képzetében.¹⁴⁰

Walter Benjamin leírása szerint ez az a pillanat, amikor a történelem bevonul a helyszínre.¹⁴¹ Ami azzal jár, hogy ha a történelem ezen fejezetei, töredékei ebben a kontextusban egy emlékezeti hagyományt indítanak el, vagy annak részévé válnak, akkor ezek a romok az emlékezet támaszaivá válnak. Ezek a támaszok aztán táptalajként szolgálnak az itt megindult hagyományokból burjánzó új történeteknek, melyek aztán folyamatosan az itt lokalizálható emlékezetbe olvadva átalakítják azt.

3.8.3 A romok emlékezete

Eltérő azonban azoknak a rejtélyes romoknak a sorsa az emlékezeti hagyományokban, melyekhez nem tapadnak a történelem szilánkjai. Ezeket különböző korok vizuális művészetei emelték egyszerű motívumból a múlt, az emlékezet egy sajátos, melankolikus szimbólumává. Ez a

¹³⁸ Nora 1992: 11

¹³⁹ Goldmann 1991: 145

¹⁴⁰ Burke 1969: 2

¹⁴¹ Benjamin 1963: 197

romantika idején az angol romantikában a romok korszakonként eltérő értékeléséhez vezetett. A gótikus romok, a csúcsívek esztétikai kódolásában az idő győzelmét ábrázolták az ember, az emberi erő felett, míg görög vagy más pogány korból származók romok a barbarizmusnak az ízlés felett aratott győzelmét ábrázolták. Ennek a különbségtételnek egyik példája, ahogy William Gilpin¹⁴² a gótikus romokat olyan kitüntetett helyekként kezeli, ahol a természet és a művészet összeér. Ezzel a rom maga már nem az emlékezés, az emlékezet helyeként, vagy a múlt tanújaként értékelendő, hanem egy időtlen létezés példájaként, azaz a romok megítélése a történelmi szemléletről a természetire változik.

Ezzel a múlttal kapcsolatos gondolkodás két eltérő irányt vázol fel. Az egyik a művészet által képviselt és felmutatott módja olyan emlékezeti folyamatokat tart hitelesnek, amelyek tiszta és tárgyilagos tudás begyűjtésén és reprezentációján túl a múlt felélesztését és megélését tartja elsődlegesnek. A tudományos megközelítés viszont a régészet és társ- valamint segédtudományai által begyűjthető és igazolható információmennyiség megfelelő hozzárendelését tartja hitelesnek. A történelmi kutatások tere az a feledésnek hátrahagyott zóna, ahol a hagyományok kihaltak és ezért az emlékezet folyamatában ezen a helyen egy hiány, egy törés keletkezett. Ebből, a tudományos módszerekből következik Kubler szerint, hogy az elveszett emlékezet tartalma, vagy egyes részeinek maradáka a tárgyakra és helyekre tevődik át.¹⁴³ Ezzel egy új történelmi tudat keletkezik, ami az élő hagyományoktól eltérő módon viszonyul az emlékezethez. A médiumok szerepe ebben az új történelmi tudatban felértékelődik, mivel a technikai médiumok fejlődése és elterjedése utat nyit a történelmi állapotfelmérésnek. A technikai reprodukción keresztül a történelmi emlékek a kollektív emlékezet részévé válnak, vagyis egészen pontosan a médium általi reprezentációjuk az, ami történelmi emlékezetben megjelenik. Ezzel a valós, emlékezeti hely és a reprezentáció értelmezése különválik, ami azt is eredményezheti, hogy az eredeti emlékhely pusztulása, megsemmisülése ellenére az emlékezet helye a mediális reprezentáción keresztül továbbra is az emlékezet része marad. A romok és az emlékezeti helyek tehát már nem csupán az emlékezet támaszai egy rejtett emlékezeti hagyományban, hanem maguk is az emlékezeti folyamatok célpontjaivá válnak, ami a konzerválás és az állapotmegóvás igényében jelenik meg. A romlás nyomainak eltüntetése során a médiumokkal kódolt előképek érvényesek, tehát ha a konzerválás a mediális reprezentációtól eltérő eredményre jut, akkor a reprezentáció és az eredeti emlékezeti hely képzelet végleg különválik. Ezzel két egymással versengő képzet jelenhet meg a kollektív emlékezetben melyek közül a

¹⁴² Gilpin 1792: 46

¹⁴³ Kubler 1992: 46

mediális reprezentáció jelenléte erősebb, mert ezek a képek a mediális kontextusban már egy önálló helyet és értelmezést nyertek. Az értelmezés része az emlékezés folyamatából eredő képzelet, amely az emlékekhez tapadó érzelmi elemeket idézi elő, ez helyettesítheti az eredeti emlékezeti helyekhez kötődő aurát, ami csak a hely meglátogatásával tapasztalható meg.

3.8.4 Vonzások és választások

Az emlékezeti helyek és helyszínek ilyen átértékelődése megköveteli azt, hogy azokat előtte szakrális tartalmuktól megfosszák, megszabadítsák. Ez a gyarmati geopolitika egyik alapvető stratégiai kérdése volt, mellyel a szakrális helyeket absztrakt térré változtatta, melyek ezáltal leírhatóvá és meghatározhatóvá váltak. A változással ezek a helyek birtokba vehető/adható objektumokként jelentek meg, egy olyan térképnek, atlasznak nevezet vizuális reprezentációban, melyen többé már nem Jeruzsálemtől kiindulva számították a távolságokat.¹⁴⁴

Az emlékezeti helyek kisajátítása a médiumok által mára már egy magától értetődő része a napi kulturális kontextusnak. Egy területen ez a kisajátítás nem tud teljes hatékonysággal kiterjedni. Az emlékezeti hely legmarkánsabb reprezentációjaként a sírkövek, sírhelyek érvényesülhetnek bárhol és bármikor, kultúrától és kortól függetlenül. A sír látványa olyan érzelmi és emlékezeti folyamatokat indíthat el, melyeket nem lehet teljesen szavakba önteni. A sírből, sírhelyből áradó aura mellett ez az emlékezeti hely közvetlenül megszólítja a látogatót. Az 'itt nyugszik...' feliratok közvetlenül az emlékezésre hívnak fel, melyek az emlékezet támaszaként időt és személyt idézve indíthatják be az emlékezethez kapcsolódó képzeletet. A romokhoz kötődő emlékezet ettől eltérően egy olyan kontextusra mutat, amely a hely jelentésén túl nyúlik és a közvetlen, vagy tágabb kulturális hagyományokból, feljegyzésekből rekonstruálható. A nyughely ezzel ellentétben az elhunyt személyében a valós, hajdan létezett reprezentációt kínálja a támaszt kereső emlékezetnek.¹⁴⁵

A sírhely ezért bizonyos mértékben megszentelt helyé válik, melyet az elhunyt jelenléte szentel fel. A halott emlékezete tehát ehhez a helyhez kötődik, így az ehhez a konkrét sírhelyhez kötődő érzelmi emlékezet miatt maga a síremlék nem helyezhető át. Az áthelyezéssel a síremlékhez kötődő szentség képzelet, tudata szűnik meg. A holtak emlékezetének megőrzésének módja az emlékműben jöhet létre, amely már nem rendelkezik azzal a jelenléttel, amely a sírhely szentségéből ered. Az emlékmű már nem rendelkezik tehát azzal a funkcióval, mellyel a sírhely megjelöl egy bizonyos

¹⁴⁴ Harvey 1989: 176

¹⁴⁵ A. Assmann 2006: 324.

helyet, az emlékmű célja már nem a hely megjelölése az emlékezet számára, hanem az emlékezet manifesztumaként saját magára utal. Ezzel az emlékmű az elhunytak emlékezetének médiumává válik.¹⁴⁶

3.8.5 Az emlékmű

Johann Wolfgang Goethe 'Vonzások és Választások' című művében jelenik meg először a hely emlékezete és az emlékmű közötti különbségtétel koncepciója. Az ebben a műben leírt szituációkban a holtak emlékezete és a sírhelyekhez kötődő érzelmek miatt kirobbanó konfliktusok mélyén a két eltérő emlékezeti felfogás rejtőzik. A hagyományokra épülő, a sír szentségét tisztelő szemlélettel szemben itt bukkan fel először az a felfogás, mely a megemlékezés helyét az emlékművekben tekinti hitelesnek. Eszerint az emlékművek egyfajta kőbe írt levélként őrzik a történelmi emlékezetet, amelyek egy meghatározott tartalommal szólítják meg a későbbi generációkat. A Goethe által leírt transzformáció, melyben a hely emlékezete az emlékművekre tevődik át a huszadik század második felében különös jelentőséget nyert.

A hely emlékezete a kontinuitást fejezik ki, meg akkor is, ha az ahhoz kapcsolódó emlékezeti hagyományban törések jönnek létre, vagy esetleg megszakad. Az emlékmű viszont a diszkontinuitás következményeként jön létre. Az emlékmű létrejöttének több oka lehet, mint ahogy az, hogy egy adott emlékezeti közösség helyet változtat és az identitásuk megőrzésére az emlékezeti hagyományok fenntartására emlékműveket emelnek. Továbbá az is oka lehet egy emlékmű létrehozásának, ha maga az emlékezeti hely tűnik el, vagy válik hozzáférhetetlenné. Egy másik, sorsszerű oka az emlékművek létesítésének az, amikor maga az emlékezeti közösség tűnik el és ezáltal az emlékezés kötelessége a társadalom egészére hárul. Az európai zsidóság emlékezete gyakran a hely emlékezetének feloldódása, az emlékezeti közösség hiányából adódó diszkontinuitása miatt emlékművekben él tovább. A holokauszt, vagyis a Második Világháború alatt végrehajtott népirtás nyomán az emlékezeti terében fehér foltok jöttek létre, melyeken az emlékezeti közösség eltűnésével megszűnt az emlékezés folyamatos hagyománya. Az emlékművek létrehozása a kollektív emlékezés új hagyományának kezdetét jelöli, mely emlékezeti tájakként kezeli ezeket a felejtésnek átadott helyeket, mint ahogy a lengyelországi Kazimierz esetében. Ez a falu egy hajdan zsidók által sűrűn lakott térségben található és a holokauszt előtt a lakosság fele zsidó volt. A kiirtott lakosság emlékére egy emlékművet állítottak, amely a hajdani zsidó temető

¹⁴⁶ A. Assmann 2006: 325f

sírköveinek felhasználásával készült és a temető szélén áll. Ezzel az emlékezeti helyen lokalizálható emlékmű jött létre, ami az emlékezeti hagyományok diszkontinuitását hidalja át a temető és a hajdani Gestapo főhadiszállás padlójába épített sírkövek felhasználásával.¹⁴⁷

3.8.6 A trauma lokalizálása

Az emlékezeti hely jelentősége, csak úgy mint az emlékmű esetében az, hogy létezésével elősegíti az emlékek felidézését, ezzel fontos szerepet játszik az emlékezeti hagyományok fenntartásában. Ezzel a hely az emlékek újra felidezésének, elmesélésének részévé válik. Abban az esetben, ha a hely, emlékmű gátolt emlékek megidézését indítaná el, akkor maga helyszín válik az emlékezés gátjává. A gátolt felidezés olyan személyes és társadalmi okokra vezethető vissza, mint egy, a helyhez kötődő lelki trauma vagy akár egy olyan esemény, ami az emlékezeti közösségben tabuként értékelendő. Ezzel az adott hely az emlékek hozzáférhetetlenségének és kimondhatatlanságának metaforájává válik. A zárt, gátolt emlékezés miatt az emlékezet a hely foglyává válik, a feldolgozás elmarad, ezért ezek a helyek a trauma elmúlhatatlanságát reprezentálják. A trauma ezzel mindig a jelen része marad.¹⁴⁸

A hely és a trauma összefonódásának legjelentősebb példája Európában Auschwitz. Ez a koncentrációs tábor a jelképévé vált a második világháború alatt zajló szervezett és ipari méretű tömeggyilkosságnak. A hely neve a többi haláltábortól eltérően egyértelműen szimbólum értékű jelentést nyert, a hely jelentése viszont már nem ennyire könnyen értelmezhető. A tábor nem múzeum, annak ellenére, hogy funkciója megegyezik egy múzeuméval, nem temető, annak ellenére, hogy több, a temetőre emlékeztető jellemzővel rendelkezik és nem turista látványosság, annak ellenére, hogy sokan keresik fel a helyet. Auschwitz, mint emlékezeti hely értelmezhetősége túlnyúlik ezeken a kategóriákon. A hely jelentésének sokrétűsége egyrészt abból adódik, hogy a látogatókban eltérő értelmezést hív elő, attól függően, hogy melyik emlékezeti közösséget reprezentálják. Auschwitz Lengyelországban található, így a lengyeleknek, akik a helyet gondozzák és megőrzik, ez a koncentrációs tábor a történelmi kontextusban a történelem egy tragikus és megalázó eseményét, a német megszállást és annak következményeit is reprezentálja. A zsidóság és más túlélők, vagy az áldozatok leszármazottai számára a hatmillió áldozat egyik emlékhelyeként

¹⁴⁷ Young 1993: 215ff

¹⁴⁸ A. Assmann 2006: 329

jelenik meg, de emellett egymagában szinonimája is a teljes haláltábor-gépezetnek.¹⁴⁹

Ebben a komplex értelmezési közegben a hely azzá válik a látogatók számára, amit ők ott keresnek. A látogatók számára ez az érzés a hely aurájaként érzékelhető. Ennek biztosítására a hely múzeum karaktere visszafogott és maga a hely csak kevés, feltétlenül szükséges információt és adatot nyújt. Mindez elegendő ahhoz, hogy fenntartsa a múlt folyamatos feldolgozásának igényét, vitákon és más, az emlékezeti közösség által megélt szellemi folyamatokon keresztül.¹⁵⁰

Mivel ez az emlékhely muzeális igényekkel szemben támasztott információs igényeket nem elégíti ki, ezt más, az emlékezeti hagyományok fenntartására létrehozott intézmények, emlékhelyek, dokumentációs központok biztosítják. Ez a mediális közeg az emlékezeti hagyomány fenntartására jött létre és információs háttér biztosítása mellett egyik célja az élmények intenzitásának növelése. Az eredeti hely meglátogatására így már egy felkészült állapotban kerül sor, ez is hozzájárulhat ahhoz, hogy Auschwitzban érzékelhetővé válik a hely aurája.

A hely aurája

Ez az aura hozzájárul az emlékezeti helyek identitásához, mivel minden helyhez más aura kötődik, mint ahogy azt a több koncentrációs táborot megjárt túlélők visszaemlékezései leírják. A Theresienstadt-i tábor nem haláltáborként, hanem munkatáborként jött létre, azzal a különleges céllal, hogy az itt összegyűjtött művészek és értelmiségiek egy elfogadható és viszonylag gondtalan élet képét nyújtsák a náci propaganda és a külföldről érkező látogatók számára. Az áldozatok nagy száma ellenére, a hely nem vált a túlélők számára tethellyé. Klüger személyes visszaemlékezései alapján a különbség itt az emlékhely megőrzésének módjában rejlik. A Theresienstadt-i tábor az ott zajló változatos kulturális életet és az élő közösségi lét képeit idézte meg Klüger emlékezetében. Az Auschwitz-i tábor meglátogatása pedig a tömeggyilkosságok és a gyermekgyilkosságok, a kínzások és a nélkülözések helyszíneként bukkant fel az emlékezetben. A Dauchau-i tábor Klüger mint holokauszt túlélő, de nem mint hajdani táborlakó látogatta. A kor és a szenvedések ismeretében a hely aurájának megérzése ennek ellenére kevésbé áttételes lehetett, mint az olyan látogatók számára, akik az adatokat, információkat nem személyes élményekből nyerik. Klüger beszámolója szerint a Dachau-i tábor muzeális jellegű, tiszta és takaros látványa megakadályozza azt a beleélést, annak az érzelmi állapotnak a kialakulását, amelyben ennek a helynek az aurája megérezhető. Az

¹⁴⁹ Webber 1992: 8

¹⁵⁰ Pomian 1990: 42

eredeti állapot megőrzésére tett erőfeszítések, a folyamatos és gondos karbantartás, az eredetiség érzetének elvesztését eredményezheti. Összegzőn Klüger azt a megállapítást teszi, hogy aki azzal szándékkal érkezik oda, hogy ott majd megtalálhatja, felidézheti az emlékeket az csalódhat, hacsaknem azokat az emlékképeket már eleve magával viszi az emlékhelyre.¹⁵¹

Az emlékezeti helyek megőrzésére tett erőfeszítések az autentikus emlékezeti folyamatok gátlását okozhatják, mivel a szemtanúk elveszítik azokat az előhíváshoz fontos részleteket, amelyekhez személyes élmények kötődnek. A felidézés nehézségét még az is okozhatja, ha az emlékhely látogatásával kapcsolatos elvárások nem teljesülnek és ezzel a csalódottság miatt az előhíváshoz szükséges lelkiállapot és ezzel az aura érzete nem jön létre.

A hely szelleme

Az emlékezeti helyek és az ezekből felépülő emlékezeti tájak a történelmi távlatokat tekintve a szent helyekhez hasonló funkciókkal rendelkeznek. Ezeken a helyeken lehet keresni a kapcsolatot a túlvilággal, az Istennel. Azok a helyek, ahol a múlt eseményei megidézhetővé válnak, feltételezik a nemzedékek közötti emlékezeti hagyományok átadását. A szent helyek és az emlékezeti helyek közötti összefüggés egy érintkezési zóna jellegű funkcióban rejlik. Mindkét esetben megjelölt helyek azok, amelyek érintkezési zónaként két tapasztalat, a valóság és a transzcendentális, majd később a jelen és a múlt közötti kapcsolatot megteremtik. Ezekben a helyekben megjelenik az aura fogalmának Walter Benjamin által leírt kettőssége. Ennek lényege az élmény távoliséga, megközelíthetlensége. Az aura által a megszokott, az ismert más megvilágításba kerül, és ezért eltávolodik, tünékenyvé válik. Maga az aura az idő és a tér egy különös képze, mely lehetővé teszi a múlt érzékelését.¹⁵²

Az emlékezeti hely eredetiségét, mely az itt és most valóságából adódik, az aura az itt és egyszer valaha volttal váltja fel. Ezzel a hely hitelessége, eredetisége nem csorbul, de annak értelmezése közvetetté, távolivá válik. Az aura végig tetten érhető abban a folyamatban, amely a nemzedéki emlékhely, vagyis a folyamatos emlékezeti hagyományok helyszínének érzetétől az emlékhelyen, emlékezeti helyszínen átélhető érzetig vezet. Az emlékezet tárgyai, helyei a múzeumi környezetben történő megjelenítése, az ami az emlékezetet eredeti élettérből és funkcionalitásából kiragadva prezentálja, nem válnak ki az emlékezeti hagyományokból. Ezek a maradványok egy átalakuláson

¹⁵¹ Klüger 1992: 77

¹⁵² Benjamin 1969: 303f

mennek keresztül, mely során a műalkotásokhoz hasonló értelmezési keretek között jelennek meg. Az a funkcióját veszített, kontextus mentes állapot, ami a muzeális tárgyakat jellemzi, egy olyan esztétizáló folyamatot indít be, amelyben az emlékezés tárgya az aurának megfelelő, aura szerű érzeteket képes felébreszteni.

A megszakadt emlékezeti hagyományok és az emlékezeti közösségek hiánya miatt a múzeumi reprezentáció jelenik meg az egyetlen lehetőségként a megélt történelem bemutatására. Itt az a transzformáció áll a háttérben, melyet Nora¹⁵³ a 'milieu de mémoire', a folyamatos emlékezeti hagyományok helyébe lépő 'lieux de mémoire' az emlékezeti helyek koncepciójával ír le, melyben a hely nem csupán a valós helyszínekre, hanem a múlt bármilyen maradványaira is vonatkozik. Ezt a transzformációt a holokauszt utáni feldolgozási munka, a trauma kezelésének igénye szülte. Ezzel a traumatikus helyszínek és a megszűnt emlékezeti közösségek helyébe léphet egy helytől független, jellegzetesen múzeum, de az aura érzetét közvetítő hagyomány.¹⁵⁴

Romlás és emlékezet

A múlt feldolgozásának, illetve feldolgozatlanságának egyik legtragikusabb példája a hajdani Jugoszlávia területén lezajlott háború. Az itt kirobbanó, elsősorban etnikai alapú konfliktusoknak egyik szikrája, gyújtópontja a kollektív emlékezetben megbújó nyitott kérdésekben keresendő. A háború menetében és az ezzel járó stratégiai lépésekben is tetten érhető az emlékezeti hagyományok, a kollektív emlékezet koncepciójának tudatos alkalmazása. Az itt felmerülő koncepció nem az emlékezeti, traumatikus helyek aurájából indul ki, hanem az ehhez a helyekhez kötődő, emlékezeti alakzatokból.¹⁵⁵

Az emlékezet alakzatának gondolata Jan Assmann által, Halbwachs művére írt áttekintésében merül fel. Halbwachs¹⁵⁶ koncepciójában az emlékezés konkrét formát ölt, az emlékek pedig képekben jelennek meg. Ezért az eszméknek formát kell nyerniük, hogy az emlékezet részévé válhassanak. Ez egy olyan folyamat, melynek során a fogalom, az eszme és az ahhoz társított kép egybeolvad és elválaszthatatlanná válik. Az emlékezet alakzata három ismérv alapján azonosítható: a pontosan meghatározható helyhez és időponthoz kötöttség; valamint a kötődés egy bizonyos emlékezeti közösséghez; továbbá a rekonstruktivitás, melynek újbóli megélése, fenntartása az emlékezeti

¹⁵³ Nora 1990: 11

¹⁵⁴ A. Assmann 2006: 339.

¹⁵⁵ Calic 1996: 118

¹⁵⁶ Halbwachs (1980: 26f)

közösség egyik alapértéke.

Jan Assmann meghatározása szerint az emlékezet alakzatai eredeztethetők az emlékhelyekből, az emlékművekből, szimbolikus helyekből. A hajdani Jugoszlávia felbomlását kísérő háborús konfliktusok eszkalációja mögött felsejlenek az olyan kommunikációs panelek, melyekben az emlékezet alakzatait állították a politikai célok szolgálatába. Calic álláspontja szerint a szerb politikai propaganda használta fel a kollektív emlékezet olyan helyeit, mint a kolostorok, szent hegyek, vagy történelmileg kiemelkedő fontosságú harcmezők. A sírhelyek, temetők megjelenése ebben a kommunikációban a nép és őseinek földje közötti örök kapcsolat szimbólumaként jelenik meg. Ebben a képzeletbeli, mitológiai galériában az emlékezet alakzatai valós történelmi személyek hozzárendelésével is megjelennek. A szerb kultúra és nyelvújítás, valamint a történelmi panteon emblematikus alakjainak bevonása is egyaránt tetten érhető egyes szereplők legendájának felépítésében. A szerb háborús propaganda magját a 1389-es Rigómezei csata epikus átértelmezése adja, amelyben Obilic, a legendás szerb hős megöli Murat szultánt és ezáltal az ő személyes hőstette a vesztes csata ellenére is a nemzet megmeneküléséhez vezetett.¹⁵⁷

Az emlékezeti alakzatok ilyen megszemélyesített, vagy személyhez kapcsolódó formája ebben a kommunikációs stratégiában különös jelentőségűvé válik, mert az esemény helyszíne, az emlékezet helye már a túlnyomó többségben albánok lakta Koszovóban fekszik. Ezzel a stratégiával a hely aurája konzervált formában jelenhet meg az ahhoz kötődő személyek legendáiban, ami aztán lehetőséget ad a későbbi, eszmei párhuzamok felépítésére.

Harctér, emlékezet

A legutóbbi idők fegyveres konfliktusai, háborúi félreérthetetlen jelzésekkel mutatták meg, hogy a kollektív identitás és a kollektív emlékezet mennyire fontos egy társadalom önértékelésével, öntudatával kapcsolatban. A hajdani Jugoszlávia területén zajló harci cselekmények vizsgálatánál a kaotikusnak tűnő összecsapások mögött felsejlik egy jól kiszámított és pontosan alkalmazott stratégia, ami ugyanazoknak a céloknak a szolgálatában állt, mint a fegyveres konfliktusok. A második világháború tragédiájától eltérően ezekben a konfliktusokban nem egy etnikum kiirtása volt a cél, hanem bizonyos területek, etnikailag homogén területek, régiók létrehozása. A háborús cselekmények esetén gyakori, civilek ellen elkövetett háborús bűntettek ebben azzal a kifejezett céllal történtek meg, hogy felgyorsítsák a nem kívánatos etnikumú civil lakosság elvándorlását. A stratégia átgondoltságára utal az a tény, hogy a rombolás kitüntetett célpontjai voltak a kollektív

¹⁵⁷ Calic 1996: 120

identitás szimbolikus erejű helyszínei. Ez a konfliktus az etnikai szempontokkal párhuzamosan a vallási, felekezeti alapú megkülönböztetés mentén is zajlott, mivel a három legjelentősebb etnikum identitása alapvetően három felekezet szerint válik külön. A horvát nemzeti identitás alapvető eleme a katolikus vallás, amely a közfelfogás szerint a hosszú, különböző hatalomhoz kötődő megszállás ideje alatt is biztosította a horvát etnikum önazonosságát és ezáltal az identitás megőrzését. A boszniai muzulmán vallású lakosság etnikai egységként is tekint magára, mint Európa legrégebbi muzulmán etnikuma. A térségben a legszerteágazóbb településstruktúrával rendelkező népcsoport, a szerb a Balkán legerősebb identitású etnikuma. A térség etnikai eloszlása hagyományosan rendkívül kevert képet mutatott Jugoszlávia felbomlása előtt, amit a rengeteg kevert házasság is erősített. Ez a helyzet a különböző felekezetek szent helyeinek kölcsönös tiszteletét is jelentette. Az etnikai tisztogatásra épülő háborús stratégiában ezért rendkívüli jelentőséggel bírtak ezeknek szent helyeknek, a kollektív emlékezet helyeinek koncentrált és alapos elpusztítása. A pusztítás fő célpontjai így a templomok, mecsetek voltak, de ugyanilyen kiemelt figyelmet fordítottak a temetők elpusztítására is.

Szarajevó évekig tartó ostroma a város népességében és infrastruktúrájában is mérhetetlen rombolást hozott, de a város lakosságának és az ország öntudatának, annak a több mint egy millió történelmi feljegyzésnek, dokumentációnak az elvesztése okozta a legnagyobb traumát, ami az egyetemi könyvtárban és a keleti tudományok intézetében a szándékosan oda célzott találatok következtében elégett. ¹⁵⁸

3.8.7 The Falling Man

Az Egyesült Államok legújabb kori történelme, más országokkal ellentétben nélkülözi azokat a határon belüli helyszíneket, amelyekhez a kollektív emlékezetben őrzött nagy nemzeti tragédiák képei kötődnek. Az Egyesült Államok kontinentális területén nem folyt háború, így az ország háborús hősei az otthonuktól távol, más országokban haltak meg, tűntek el, estek fogságba, vagy sebesültek meg. A közvetlen fenyegetés hiánya egy sajátos emlékezeti hagyományt eredményezett, melynek létrehozásában a média, a filmipar a kezdetektől komoly szerepet vállalt. Mivel ezek a nagy, tömegesen meghozott áldozatok a kollektív emlékezet meghatározó részét képezik, az emlékművek felállítása, gondozása és bevonása az emlékezeti hagyományokban a közélet fontos elemeivé váltak. Az amerikai szárazföldön folytatott háború egy precedens nélküli vízió volt 2001.

¹⁵⁸ Calic 1996: 132

szeptember 11-ig. A mára már a köztudatban csak 9/11-ként elnevezett eseményben terrortámadás érte a World Trade Center tornyait úgy, hogy a támadók a dátum és az időpont kiválasztásával is üzentek a médián keresztül a világnak. Ez a dátum egy olyan kód, ami megegyezik egy általában a mentők, rendőrök és tűzoltók által használt vész hívószámmal és egészen pontosan megegyezik azzal, a New York-i rendőrség által használt kóddal, amelyet fegyveres támadás, rablás esetén szoktak használni a rádiókommunikációban. A támadások időpontja arra a délelőtti időszakra esett, amikor garantáltan a legtöbb alkalmazott és látogató volt található az épületben, ráadásul az időpont a világ fejlett ipari országaiban a napi média üzem főműsoridejébe esett. Az esemény kiszámítottságát jól mutatja, hogy a terrortámadás minden pillanata több, a World Trade Centerre irányuló kameraállásból került rögzítésre. Ezek egy része biztonsági kamera volt, viszont számos felvétel készült a helyszínen lévő turisták kameráival, akik véletlenül pont az adott pillanatban irányították az objektívet az épületre. Ezzel az esemény több nemzetközi média vállalat szerint a legfontosabb médiaeseménnyé vált.

A politika hamarosan felismerte az eseményekben rejlő energiát, New York polgármestere Rudy (Rudolf) Guiliani a szeptember 23-án, a Yankee Stadionban megtartott ünnepségen már háborús retorikát alkalmazott, hitelesítve ezzel azt az érzetet, hogy magát az államot, az országot érte támadás. Ugyanezen a rendezvényen Oprah Winfrey, az Egyesült Államok legismertebb médiaszemélyisége a polgármestert az nemzet polgármesterének nevezte.¹⁵⁹ Ezzel a média és a média szereplői egy háborús kommunikáció elemeit kezdték el használni, melyben a terrortámadás helyszíne harcmeszőként, a polgármester pedig hadvezérként szerepelt. A kép teljességét némileg zavarta az a tény, hogy a kivezényelt mentőegységek dolgozóinak kivételével az áldozatok nagy része, több mint 90%-a civil volt, elsősorban a banki-pénzügyi szektor alkalmazottai. A háborús retorikából adódóan a becsapódási zónák felett rekedt, sorsukra hagyott emberek a támadásban elesett hősi halottakként jelennek meg, s az ő emlékezetük, emlékművük a médiában az álló- és mozgóképekben jön létre. Ebbe a retorikába nem illeszkedik azoknak az embereknek a képe, akik a kilátástalan helyzetet látva a gyors halált választották és leugrottak a tornyokból. Ezeket az eseteket először balesetként tüntették fel, az emberek azért zuhantak ki a tornyokból, mert a robbanás okozta lökéshullám vagy később az épületben keletkezett tűz és a megbontott épületstruktúrából adódó huzat kisodorta őket. Miután a politika és a média egyaránt elismerte, hogy ezekben az esetekben öngyilkosságról, önként választott halálról kell beszélni, felmerült egy gyűjtőnév a 'jumper', azaz ugró, vagy 'jumpers', azaz ugrók, amellyel ezeket az azonosíthatatlan áldozatokat illették. Ezek

¹⁵⁹ CNN 2001.09.23.

közül az áldozatok közül kiemelkedik egy személy alakja, aki később 'The Falling Man' elnevezéssel vonult be a médiatörténelembe. A fényképet Richard Drew készítette 2001. szeptember 11-én helyi idő szerint, 9 óra 41 perc 15 másodperckor. A híressé vált kép egy 12 képből álló sorozat egy darabja, mely a megközelítőleg 10 másodperces zuhanás nagy részét dokumentálja. A publikált fényképen a zuhanó férfi fejjel lefelé, egyenes testtartásban látható. Mivel a sajtó eleinte ebből az egy képből indult ki, a kép körül kialakuló kontextusban egy fegyelmezett, önmagát és a saját sorsát a végsőkig uraló figura képe rajzolódik ki. Így ez a példa a kialakuló háborús retorikába beépülve az ismeretlen katona alakját testesíti meg és ezzel az 'ugró' eredeti jelentése, ebben a kontextusban megváltozik. Eredetileg ez a kifejezés olyan személyre utal, aki eleve azzal a szándékkal megy el a megfelelő helyekre, hogy onnan a mélybe vesse magát.¹⁶⁰

A 9/11 nemzeti tragédiája után nem maradtak hősi halottak, csak a cserben hagyott áldozatok emléke, akik közül néhányan önként választották a halált. Ez a körülmény ellehetetleníti egy jól körvonalazható kollektív emlékezeti kép konstrukcióját, mert az ismeretlen katona karakterének bevonása ezt a tragikus eseményt az olyan, nagy nemzeti tragédiák közé emelhetné, mint az első, a második világháború vagy a huszadik század többi nagy fegyveres konfliktusai.

3.8.8 A megelőlegezett múlt

A 9/11 'The Falling Man' néven, a média által konstruált emlékezeti alakzat ideális pályázó lenne egy olyan virtuális emlékmű szerepére, melyben a hagyományos emlékezeti funkciók is megtalálhatók. A zuhanó ember viszont egy valós, valaha létezett személy, akit nagyon nagy valószínűséggel sikerült azonosítani. A képen a legnagyobb valószínűség szerint Jonathan Bailey látható, aki hangosítóként dolgozott a Windows on the World étteremben. Munkatársai és rokonai a testalkata és ruházata alapján azonosították a sorozat többi képein tehetetlenül kapálózó és pörgő alakot, annak ellenére, hogy az arca soha nem látható tisztán a képeken.¹⁶¹

Ezzel a zuhanó férfi alakja kiszabadult ebből a média által konstruált analitikus kontextusból és elkezdődött egy önálló, irányítás és program nélküli emlékezeti hagyomány, ami az elhunyt személyének, pontosabban a képen látható személy azonosíthatóságának tudatával töltődött meg. Ez a fejlemény vezethetett oda, hogy a zuhanó ember figurája átértékelődött és az ismeretlen katona tipológiája lebomlott erről az alakról, átadva helyet egy valós személyt megillető figyelemnek. A

¹⁶⁰ Munteán 2013: 105.

¹⁶¹ Munteán 2013: 114

merénylet után a médiában kialakuló 9/11-es, irányított emlékezet-kultusz dekonstrukciója már a merénylet másnapján megkezdődött. A média által sugallt hősiesség, hazafias értelmezés a zuhanó ember című fotó publikálásával zátonyra futott. Az olvasók számtalan levélben tiltakoztak a fénykép megjelenése ellen, többnyire kegyeleti okokból. A másik okot pedig az olvasói levelekben úgy fogalmazták meg, hogy nem akarnak a reggeli kávé mellett ilyen képeket nézegetni. Vagyis a képet nem oda valónak ítélték, mert minden bizonnyal a tragédia kontextusában a képhez a gyászt és az elmúlást felidéző érzetek, értelmezések kapcsolódtak. Ezt a funkciót az emlékhelyek, sírkertek, temetők és emlékművek látják el, de ebben az esetben a média által konstruált értelmezés segítségével az a funkció a képi reprezentációban is megjelenik.

3.9 A virtuális emlékmű

Az emlékezeti alakzatok a zuhanó ember fényképe alapján közvetve, a média által közvetített képeken keresztül, azok kontextusába ágyazódva, közvetlen tapasztalatok nélkül is létrejöhetnek. A zuhanó emberek képéhez társított képzet, az ismeretlen katona mint emlékezeti alakzat az első világháború után jelent meg az emlékezeti hagyományokban. Ennek az új típusú emlékezeti alakzatnak a megjelenése a kialakulóban lévő modern demokráciákban egyre fontosabbá váló tömegmédiának köszönhető. Ebben a kontextusban a tömegesen elesett fiatal áldozatok már nem egy alárendelt tömeg fiai voltak, hanem a politika menetét meghatározó szavazók rokonai, barátai, szülei. Az első ilyen sírhelyet emlékmű jellegű sírként 1921-ben a Westminsterben helyezték el, abban a katedrálisban, ami hagyományosan az angol uralkodók temetkezési helye volt. A sírban elhantolt ismeretlen katonának a kiválasztása, valamint a sír elhelyezésének a koncepciója, mint például az ahhoz felhasznált, különböző harcterekről származó föld a patriotizmust és a heroizmust felhasználó kommunikációs stratégiát valósította meg.¹⁶² Ennek az emlékműnek a kettős karaktere egyszerre értelmezi az emlékezeti stratégiák mindkét típusát. A helytől független emlékmű koncepciója már a sír elnevezésében és megvalósításában is megvalósul. A hely emlékezete pedig a sírhely kiválasztásának szimbolikus üzenetében jelenik meg. A katedrális egy bizonyos értelemben egy kisebb temető, temetkezési hely, ennek a legitimációját használja fel az emlékmű koncepciója. A sír helye így a nemzet emlékezeti centrumába kerülve, a kollektív emlékezet médiumává vált, mivel az emlékmű teljes kivitelezése dokumentálásra került, kezdve onnan, ahogy egy franciaországi kis falusi kápolna ajtaján kilépett a koporsót vivő menet, egészen addig, amíg a

¹⁶² Allingham, Goodwin 2011: 132

koporsó egy ágyútalpon, az emlékezeti ünnepség fénypontjaként kivitelezett temetéssel a végső nyughelyre került. Az ismeretlen katona emlékezeti alakzatának konstrukcióján észlelhetők a médiatudatosság elemei. A legenda megalkotását végig fényképek dokumentálják, a folyamat több fázisában megjelenik a filmkamera, az események megjelenítése a képeken utalásként szolgál arra, hogy az egyes szituációkban a szervezők figyelembe vették a filmkamera és a fényképezőgép igényeit. Az ismeretlen katona emlékezeti hagyománya a tehát a média kontextusa nélkül nem jöhetett volna létre.

3.9.1 Személyiségváltozatok, az egyén átformálása

A média segítségével megalkotott ismeretlen katona emlékezeti alakzata a megfogalmazása óta különböző kulturális, politikai kontextusban rendszeresen átértelmezésre került. Ez az emlékezeti alakzat szinte kivétel nélkül a heroikus, pacifista értelmezési környezetben jön létre. A 9/11-es történelmi hagyomány építésébe illesztett ismeretlen katona képe, a zuhanó ember metaforájában több független alkotói megfogalmazást is indukált. Luke Jerram brit művész egy különleges projekttel adózott a Zuhanó Ember, Jonathan Bailey emlékének. Ehhez az orosz űrprogram egyik gyakorlórepülőjét vette igénybe, amelyet a súlytalanság állapotának szimulálásához használnak az űrhajósok felkészítése során. A súlytalanság érzése valójában a kontrollált zuhanás közben jön létre, amely a parabolikus pályáivek berepülése során a tetőpont utáni zuhanás 23 másodperces fázisában élhető át. Jerram ebben a szabadesési fázisban rekonstruálta a fényképen látható testtartást, a képen láthatóhoz hasonló ruházatban. Ez a kontextusból kiragadott pillanat alkalmas arra, hogy megváltoztassa a fénykép körül kialakult értelmezési kényszert és visszahelyezze az eseményt a hajdani, eredeti pillanatba.¹⁶³

3.9.2 A hibrid lét mítosza

Az emlékezet és a fantázia számára a legnagyobb feladat az elmúlás, a halál tényének feldolgozása. Ez a felvetés a lét és a nemlét határátlépéseinek megfogalmazását vonja maga után, ami a teremtés, az élet létrehozása mítoszának kisajátításában jelenik meg. Az egyik legrégebbi ilyen témát elbeszélő legenda a gölem figurájának létrejötte. Ebben a 16. század elejéről származó legendában a prágai Lów rabbi egy agyagból és vérből összegyúrt alakot képes életre kelteni úgy, hogy a szájába

¹⁶³ Jerram 2008

egy papírt helyez, melyre előtte Isten nevét írta. A gölem a papír eltávolítása után újra élettelen agyaggá változik.¹⁶⁴

Az életem túl nyúló, a halál utáni létezéssel foglalkozó alkotói törekvések elsődleges bázisa a létező, vagy a valaha létezett emlékezete, mivel egy ember elvesztésének élménye szinte magától értetődően az elmúlás tagadását váltja ki. Ennek a tagadásnak az egyik lehetséges megfogalmazása az elhunyt személy emlékezetének a feldolgozása.

A Mission Eternity az összes világok közül a legvirtuálisabb terület, a túlvilág kutatását tűzi ki célul. A projektben önkéntes alapon angyalok, azaz élő szereplők és pilóták, azaz elhunytak vesznek részt egy örökké tartó utazáson, a virtuális térben és időben. Az utazás fizikai installációja egy szabványos, fehérre festett konténerben, a SARCOPHAGUS¹⁶⁵-ban jelenik meg. Ebben kap helyet a pilóta maradványait őrző ARCANUM CAPSULE¹⁶⁶. Ez a tartály egyrészt digitális adathordozó, melyben az összes, a pilótához köthető adat, digitalizált kép és hangfájl tárolásra kerül. Ezt az adathalmazt a vállalat munkatársai, vagy önkéntesei részben nyilvánosan hozzáférhető adatbázisokból nyerik, részben a pilóta saját, archivált anyagaiból. Az adathordozó tulajdonképpeni burkolata egy olyan beton kocka, amelynek az anyagába a pilóta hamvait keverték. A konténer belső falát, amely mögött a kapszulák elhelyezésre kerülnek, a bejárat kivételével LED-képernyő borítja, ezen a felületen jelennek meg a pilóta személyét bemutató digitalizált és megfelelő dizájnnal feldolgozott adatok, melyeket a belépő látogató bármilyen Wifi-képes eszközzel vezérelni tud. A projekt célja a személy emlékezetének konzerválása melyhez a pilóta szellemi és testi maradványai is felhasználásra kerülnek, mert a cég hitvallása szerint egy halott emberi lény biomasszaként és a globális emlékezetben hagyott nyomaiban tovább létezik.

Az önként jelentkezők közül az első pilótának – szimbolikus döntésként – Timothy Francis Learyt választották. Leary a poszthumanizmus korának egyik legmarkánsabb figurája, a Harvardon végzet kutatási során a transzhumanizmust, az emberi lényt technikai, technológiai hibridként elképzelő futurista irányzatot pozitív lehetőségként értékelte. Elméletének egyik összegzése az a nyolc áramkörös tudatmodell¹⁶⁷ (Exo Psychology), melyben a különböző tudati szintek eléréséhez a tudatmódosító szerek szinte teljes spektrumát ajánlja. Leary kiválasztása azért is ellentmondásos, mert a Mission Eternity projekt része egy TAMATAR nevű installáció, mely Leary esetében a 16 GB-nyi információnak megfelelően 16 darab üreges styropor gömbbel a pilóta lelkének

¹⁶⁴ Gorion 1994: 12ff

¹⁶⁵ <http://missioneternity.org/bridges/sarcophagus/>

¹⁶⁶ <http://missioneternity.org/arcanum-capsule/>

¹⁶⁷ Leary 1987: 60f

reinkarnációját kísérli meg. Ezekbe a gömbökbe töltik fel azt a megfelelően transzformált digitális anyagot, amely alapján egy algoritmus a gömbök belsejében elhelyezett motorok segítségével a gömböket véletlenszerű mozgásra készíti. Így Leary emlékezetéből egy élő, valós térben és valós időben mozgó interaktív mű jön létre, ami reagál a látogatók mozgására is. A transzhumanisták általában nem hisznek a lélek létezésében.¹⁶⁸ A teljes projekt ugyan a lélek létezését nem firtatja, de az az aktus, ahogy a pilóták lénye az emlékezetük segítségével konzerválása kerül, kifejezi a reményt valami örökké való iránt. Ezt sugallja a tamatar szóösszetétel, melynek második tagja az avatar, a személyiség megfeleltetése a digitális univerzumban, az első tag a tama pedig Yonei Teruyoshi szerint egy ősi szó a lélekre.¹⁶⁹

3.9.3 Ukrónia, a múlt meséje

A fotográfia megjelenése óta a képi médiumok egyik elvitathatatlan funkciójává vált, hogy az egyszer létezett pillanat tanújaként rögzítsék az események vizuális lenyomatát az örökkévalóság számára. Ezért a képi médiumok által rögzített események esetében kizárható az a lehetőség, hogy mitológiává váljanak. A mitológia egy olyan formálható, átadható információfolyamként is értelmezhető, amely generációkat összefűzve egyes elemeiben változhat, de az átadás jellegzetes megkülönböztetett módja miatt az emlékezetközösség tagjai saját emlékezetként részesülhetnek a kollektív emlékezet eme eleméből.

Az ukrónia, mint alkotói koncepció, az irodalomban jelent meg, akkor amikor Földön kezdtek elfogyni a felfedezésre váró fehér foltok. Emiatt az addig népszerű utópia mítosza már nem volt lokalizálható egy adott földrajzi vonatkoztatási ponthoz, vagy térséghez. Ezzel az ideális társadalom, az eszményi élet meséjének új helyeként az idő jelenik meg, amelynek kiteljesedése ezzel nem egy másik térben, hanem egy másik időben keresendő.¹⁷⁰

Az ukrónia koncepciójának megértéséhez elsődlegesen szükséges az ukrónia és az utópia fogalmak közötti eltérések feltérképezése. Az utópia általánosan egy olyan társadalomról fest képet, amely vagy jobb, azaz utópisztikus, vagy rosszabb, mint a meglévő, azaz disztópikus. Az utópiákhoz mindig hozzárendelhető egy meghatározott időben, legtöbbször a közelmúltban létező hely, ahol maga az utópia bemutatásául szolgáló tartalom lokalizálható. Ez a hely az aktuálisan ismeret világon kívül található, de nem elképzelhetetlen, nem teljesen irreális a létezésének a lehetősége. Az

¹⁶⁸ Campbell 2005

¹⁶⁹ Teruyoshi 2006

¹⁷⁰ Carrére 1993: 6

ukrónia viszont olyan helyre és olyan időbe helyezi a narráció vonatkoztatási rendszerét, mely a már ismert világból kiindulva alkot egy attól teljesen független fikciót. Az ukrónia vállalt szándéka a már ismert történeti, történelmi valóság megváltoztatása, a múlt átírása. Ez nem zárja ki az utópiánál leírt célkitűzéseket, amelyek egy lehetséges jobb vagy rosszabb társadalom képét vetítik előre. Ez a fikció gyakran egy alternatív jelenbe vetíti a ukróniához köthető művek koncepcióját. Ezzel egy másik, alternatív társadalom képe rajzolódik ki, melyben nem csupán a lehetőség felvázolása bír jelentőséggel. A lehetséges más jelen, vagy múlt társadalomfikciója mellett az alternatív társadalomkép létrejöttéhez vezető folyamatok és azok hatásai is jelentőséggel bírnak.¹⁷¹

Az ukrónia felfogása szerint létrejött alkotások eleinte az irodalom, elsősorban az angolszász irodalom területéről kerültek ki. Ezt a vezérfonalat a filmművészet is átvette és az ilyen témakörben létrejött művek gyakran a tudományos fantasztikus film egyik műfajaként jelennek meg. A képzőművészetben, ezen belül is a konceptuális művészetben a 1970-es években kezdtek megjelenni az ukróniát tematizáló alkotások.

Geller B. István pécsi művész 1978-tól építi egy hajdani város komplex fikcióját. A város eredeti ötletét a Villányi Hegységben gyakori leletként felbukkanó lábasfejű lenyomatok csigaházra emlékeztető rajzolata ihlette. Először erre a csigaház-szerű konstrukcióra alapozva vázolta fel egy hajdan létezhetett város alaprajzát. Ehhez kapcsolódóan elkezdődött ennek hajdani kultúrájának, illetve egy kultúra fikciójának a felépítése, melynek során a lehetséges ásatási leletek kreálásaként, illetve a hiányzó tárgyi emlékek reprodukciójaként először egy konceptuális kispasztikai, grafikai munka kezdődött meg. Ezekre a kezdeti munkákra eleinte a lehetséges kisebb tárgyi emlékek létrehozása jellemző. A fikció kiteljesítése, építése során a konstrukció realitása nem bírt jelentőséggel, azaz ez a növekvő város nem egy valódi alternatív történelem valóban létrehozható konstrukciója. Ebben az esetben az ukrónia tematikája csak inspirációként működött a már meglévő régészeti leletekből kiindulva az emlékezetre épülő fantáziát. A régészet bevezetése a koncepcióba nagyon erős hangsúlyt nyer a fikció majdnem valóság-szerű igényének kiszolgálásában. Ehhez több különböző korban tevékenykedő régész élettrajza társul, akiknek személye szintén a komplex koncepció része. Az ő feltevéseik és ellenvéleményeik a ma érvényes kultúrfelfogásnak megfelelő tudományos hagyományt és diskurzust teremtenek egy hajdan talán létezett településsel kapcsolatban.¹⁷²

¹⁷¹ Helbig 1996: 31

¹⁷² Hajdu 2010: 69f

3.9.4 Magánmitológiák

A huszadik század utolsó harmadában bukkan fel az igény az alkotói habitusokban a személytelen, tiszta művészettel szemben az alkotás folyamatával kapcsolatos személyes tanúságtételre, amelyekben az alkotó saját magát, a saját élettörténetét, a saját személyiségét teszi meg az alkotás elsődleges koncepciójának.

Az egyénről az interneten hozzáférhető adathalmaz és a világot behálózó interaktív kommunikációs rendszer új hangsúllyal felépített magánmitológiák megjelenését eredményezi. Ez része annak a Lev Manovich által információs viselkedésformának nevezett túlélési taktikának, mely az identitás megfogalmazásának egyik alapvető eleme.¹⁷³ A személyiséget egyre súlytalanabbként értékelő transzhumanizmus hatására az emlékezetből építkező koncepciókban új elemek jelennek meg. Ennek a motivációja abban a viszonyrendszerben keresendő, melyet Manovich a művész és befogadó viszonyára vetítve az információk kódolási és dekódolási folyamataival írja le. Szerinte a művészet története ezen dekódolási folyamatok változásáról szól, alkalmazva ezt a jelen, a posztmedialitás korára is. Azonban az olyan új információs viselkedési formák, mint a magánmitológia koncepciói, az alkotói tevékenységet nem engedik ennyire elválasztani a befogadói, nézői állapottól. Ezt a pozícióváltást sejteti Sarkantyú Illés „Mihály” című tárlata, amely többek között Pécsen a Vasváry házban volt látható 2012. április 24. és május 18. között. A kiállítás egy komplex alkotás, azaz egy olyan kollázs, ami elsősorban fényképekre épül úgy, hogy azok a kiállításon nem egyedi, önálló alkotásokként szerepelnek, hanem egy összefüggő információhalmaz elemeiként jelennek meg. A koncepció alapja egy csoportkép, egy üres boríték és egy kiskatona öngyilkosságát dokumentáló orvosi jegyzőkönyv. A tárlat, mint alkotás a dokumentumok által hordozott információk között hiányzó elemeket keresi, a mű így az információ hiányából építkezik. Az információs rések betöltésére az alkotó a csoportkép részleteinek újralfényképezett nagyításait kínálja fel, emellett láthatók még a helyszíni szemle során felkeresett, talált helyszínek fényképei, a táj légi felvételes dokumentációja, egy megtalált holttest helyzetének vonalas-sematikus térinstallációjáról készült fényképe, valamint két dokumentumfilm. Ez a dokumentumfilm nem minden kiállításon látható, így a Vasváry házban sem jelent meg. A művész többszintű észlelésen keresztül avatja be a látogatót abba az adatgyűjtési-feldolgozási folyamatba, melyet egy magándetektív alaposágával végzett. Ennek a két fajta észlelésnek a bevonására példa a két bemutatott videó: az egyik videó dokumentarista jelleggel szemtanukat szólít meg, akik a Rezi

¹⁷³ Manovich 2012

melletti gyakorlótéren magát fejbőlő katonatárs emlékezetét őrzik; a másik, nem minden kiállításon látható videó egy gyakorlótéren tornázó, homályos sziletteként megjelenő katonai alakulatot mutat.¹⁷⁴ Ennek a kétszintű észlelésnek az indukálásával az alkotó a tárlatot megtekintő befogadó melletti pozíciókat is felvesz. Az, hogy ez része a komplex mű koncepciójának, következtethető abból az attitűdből, amellyel az alkotó ebben a (re)konstruált magánmitológiában néha személyesen vezeti végig a látogatót.

¹⁷⁴ Kovács 2012

4 Saját munkák

Alkotói tevékenységem során gyakran az olyan koncepciók megvalósítását tűztem ki célul, amelyeken keresztül az emlékezet különböző koncepcióit vizsgáltam, különös tekintettel az emlékezet és a fantázia határátlépéseire. Ebben a fejezetben olyan példákat mutatok be saját munkáimból, melyekben a kollektív emlékezeten és kollektív felelősségtudaton, a személyes emlékezeten és az érzelmi emlékezet által indukált fantáziaképek létrejöttén, valamint a kollektív emlékezet konstrukcióján az emlékréseken kiteljesedő fantázián keresztül vizsgálom az alkotó és a befogadó közötti kommunikációs teret.

A bemutatásra kerülő koncepciókban közös alapvetés, hogy a kollektív emlékezet vizuális élményének előhívását az adott műhöz aktuálisan hozzárendelhető mediális környezet megidőzésén keresztül kíséreltem meg. A kiválasztott példákban három jelentősen eltérő, a történelem adott szeletéhez köthető vizualitást sugalló képi világot választottam, mert ezzel a nézőben, a befogadóban az adott korhoz kapcsolódó kollektív emlékezeti képek könnyebben megidézhetővé válhatnak. Ezek az alkotások így csatlakozási pontokon, hívóingerek segítségével indukálják a képzelet és az emlékezet közötti határátlépés kreatív folyamatait. Ezért jelenik meg a 1980-as évek televíziós műsoraiból ismert fekete-fehér monokróm dokumentumfilmek világa, a korai filmművészet fekete-fehér alkotásainak habitusa, valamint a múlt század ötvenes éveire jellemző amatőr pillanatfelvételeket idéző házi fotóalbumok jellegzetes képei.

4.1 A szörnyeteg mosolya: Rudolf Hess tízparancsolata – színmű

A Pécsi Nemzeti Színház felkérésére 2004-ben rendeztem meg Alina Nelega „Rudolf Hess tízparancsolata” című monodrámájának magyar nyelvű ősbemutatóját. Az eredeti szöveg nem tartalmazott rendezői utasításokat, így sem a cselekmény helyszíne, sem annak ideje nem volt kötött a szerzői szándék szerint. Rudolf Hess életének és személyiségének tanulmányozása során jutottam arra a döntésre, hogy a látvány és a dramaturgia koncepcióját az emlékezet különböző megfogalmazása köré építem fel. Ez alapján Hess figuráját a spandai börtönt idéző térbe helyeztem, ahol a börtön egyetlen rabjaként élte utolsó éveit. Itt számára a börtön néhány alkalmazottjának társaságán kívül csak a saját emlékei jelenthettek alternatívát az életfogytiglani

ítélet napi rutinja mellett. Hest a náci terjeszkedés és hatalomátvétel kezdetén Adolf Hitler egyik legrégebbi harcostársaként, és mindenek előtt első számú helyetteseként kezelték. Ez a pozíciója nem sokkal a Második Világháború kitörése után kezdett meginogni és hamarosan teljesen háttérbe került. Talán ez a hatalmi átrendeződés készíthette arra, hogy egy átalakított vadászgéppel 1941-ben egyedül, hivatalos felsőbb meghatalmazás és engedély nélkül Angliába repüljön. Hess a repülés során a katonai rangjának megfelelő hadnagyi egyenruhát hordott, mert ha civil ruhában fogják el, akkor az akkori hadiállapotnak megfelelően kémként kezelik és emiatt egy rögtönítélő bíróság előtt halálra is ítélethették volna. Hess a földet érés után azonnal hadifogságba került és hadifogoly maradt a háború végéig. A státuszát a nürnbergi perben életfogytiglanig tartó börtönbüntetésre változtatták. Hess egészen az 1987 augusztus 17-én bekövetkezett haláláig a berlini Spandau városrész különleges, náci főbűnösök számára létesített börtönében raboskodott, ahol végül ő volt az utolsó rab. Halálának körülményeit és az ehhez kapcsolódó feltételezéseket nem vizsgáltam, mert halálának időpontjára már személyében súlytalan és jelentéktelen ember volt, ezért a gyilkosság vagy az öngyilkosság kérdésének eldöntése a színpadi mű koncepciójában nem bírt történelmi jelentőséggel. A színpadi és dramaturgiai koncepció kohéziója miatt úgy döntöttem, hogy az utolsó jelenet az öngyilkosságra utaló képpel zárul, de maga a tett nem jelenik meg a színpadon.

A darab szövege a színpadon Hess belső monológjaként jelenik meg, amelyben egy intelligens, művelt, de gátlástalan és pszichopata személyiség rajzolódik ki. A szöveg egy önmagában zárt, teljes magyarázata annak az elferdült és korszakos világlátásnak, amelynek alapvetései a fasiszmus ideológiájában csúcsosodtak ki. Hess személyisége pedig ennek az ideológiának a megtestesítőjeként és ezáltal a német önreflexió körüli kérdőjelek jelképeként volt jelen a köztudatban. A huszadik század második felében a német identitás fejlődése a kollektív lelkiismeret és Holokauszt emlékezetének feldolgozására épül. A náci múlt feldolgozása különböző fórumokon és a lehető legtöbb formában jelenik meg a német és ezen keresztül az európai kultúrában. Ez a folyamatos feldolgozási, elemzési munka viszont részben ahhoz vezet, hogy értelmezési minták jönnek létre, amelyek rutinszerű reakcióként indulnak be a téma megjelenítése során. Így ezek az értelmezési minták gyakran elfedik azt a jelentést amely a médium, az aktuális műalkotás elsődleges befogadása után a mélyebb értelmezésből bontakozhatnak ki. Ezt figyelembe véve a színpadi mű látványvilágát Németh Pál látványtervezővel úgy terveztük meg, hogy az a képi médiumokra emlékeztető vizualitást idézze, ami felülírhatja a már rögzült értelmezési mintákat. Ezen koncepció mentén a néző a színpadi térben egy televízió néző pozíciójának megfelelően, több kameraállásból készített montázst láthatott. Ezzel, a mediális látványt idéző beágyazással, a

színpadi mű itt-és-most valóságélménye a mozgófilm kiteljesedett valóságfikciójába helyezte a nézőt, aki ezáltal egy rendkívül intelligens és empatikus pszichopata világába léphetett be. Ennek megfelelően a színpad két kameraállásnak megfelelő látványt mutatott, az egyik a néződoboz-színpad adottságaiból kiinduló fő nézet, amely színpad jobb oldaláról átnyúlva a tér kétharmadát foglalta el. A baloldalon ennek a térnek a folytatása volt látható, de 90°-fokkal elforgatva, ami így egy felső kameraállás látószögét idézte. Ehhez kapcsolódóan a díszletbe épített, három régi típusú, rossz minőségű fekete-fehér megfigyelőkamera képét vetítettük a színpad hátsó falára, ami a 80-as évek végén érvényes videó-megfigyelőrendszerek képi minőségének megfelelő látványt nyújtott. A Fillár István által alakított Hess figurája a második világháborúban rendszeresített repülő hadnagyi egyenruhát viselte, mivel ezzel a darab folyamán folyamatosan fenntartható volt az a képi referencia, amely a fasizmus lényegét, a fogalomhoz köthető pusztításait idézte.

A darab általam megfogalmazott célja az volt, hogy a kollektív emlékezeti táron keresztül a színmű az emlékezetből hiányzó vizuális elemként jelenjen meg, az emlékezeti tárban már kódolt és ismert képekhez illeszkedve. Szándékom szerint a kollektív emlékezet megidézése hívóingerként működve segíti elő a színpadi élmény és a filmes fikció közötti határátlépést.

4.2 Távoli melankólia: Rózsáim pompásan virágoznak – színmű

A Pécsi Nyári Játékok és a Pécsi Horvát Színház felkérésére készítettem egy szövegkönyvet Anton Pavlovics Csehov és Olga Knipper leveleiből, melyet Csehov levelezéseinek 2002-ben kiadott magyar fordítása tett lehetővé. Csehov nem sokkal halála előtt, 1901-ben vette feleségül Olgát, már abban a tudatban, hogy nagyon beteg. 1904-ben, viszonylag fiatalon, 44 évesen hunyt el tüdőbajban, élete utolsó éveiben Olga volt a társa és támasza az életben csakúgy mint az alkotásban. Szerelmük Csehov betegsége és Olga színházi munkája miatt távkapcsolatként bonyolódott, és így levelezésük életük nagy pillanataival mellett banális, lényegtelen, de mégis megkapó részeket is tartalmaz, melyeken keresztül egymás képzeletében valóban képesek voltak megalkotni az együttélésük sajátos képzeletbeli közös terét. Ez a kettejük között fennálló intenzív érzelmi kapcsolat olyan levelezést eredményezett, melyben néha valóságnak tűnő, élő párbeszédre részletei is megjelennek.

Ennek különleges kapcsolatnak a megjelenítésére a színpadi adaptáció fókuszába az emlékképek és a fantázia összemosását helyeztem. A Tresz Zsuzsa látványtervezővel közösen megalkotott

látványvilág a valós és képzeletbeli tér határán mozgott. Ehhez a fehér vászonnal leterített, fehér bútorokkal berendezett színpadon két, a színpadon keresztben futó folyosót alakítottunk ki, melyeket két, eltolható tüll panelekből álló vászonfal jelzett. Ezek a válaszfalak a valóság és az emlékezet, vagy a más esetben képzelet képei közötti állapotok különbségének jelzésére használtuk, melyek a színpadi játék során néha külön váltak, néha összemosódtak. A jelenetkollázs így egy olyan színművé állt össze, melyben a valós időben érvényes játék keveredett az emlékezet és a képzelet filmjeivel. Ennek ábrázolására a játék fő helyszínékként szolgáló, a színpad széléhez közelebb lévő folyosó szépihatású világítást kapott, mellyel a zárt tüll panelek mögött játszódó jelenet barnás színeltolású régi film benyomását keltette. A hátsó, keskenyebb folyosón kék világítást alkalmaztam, a kékes színeltolású régi filmek látványát idézve. Ezzel a két eltérő színhatású térrel elkülönült a két képi minőség, mellyel a valóság és a fantázia, vagy az emlékezet közötti határátlépés vált érzékelhetővé.

Kettejük levelezése tulajdonképpen folyamatosan hívóingereket adagolt az érzelmi emlékezet számára, ezt a folyamatot táplálta a fantázia szintjén a kettejük között lévő különleges alkotói kapcsolat. Olga annak a Művész Színháznak vezető színésznője volt, melyben Csehov újszerű, visszafogott és őszinte színészi munkát megkövetelő műveit játszották. Mindketten részesei és alakítói voltak a színházművészet egyik legmeghatározóbb változásának. Ez a közös gondolkodás volt az, amely a közös emlékek mellett fantáziával és izgalommal töltötte meg levelezésüket. A levelezésben zajló távkapcsolat minden gátló tényező ellenére egy rendes kapcsolat bensőséges, szomorú és vidám fordulatokkal teli részleteit vonultatja fel, egészen Csehov túl korán bekövetkezett haláláig.

A színpadi mű az események emlékezetéből és a fantáziaképek szilánkjeiből, darabkáiból összeálló jelenetkollázsként jelenik meg, melyek aztán a néző tudatában egészül ki egy teljes történeté, a fantázia és az saját, érzelmi emlékezeti tár segítségével.

4.3 Emlék(re)konstrukció: Láthatatlanok, egy lomografikus emlékmű – installáció

Az 1956-os Forradalom és Szabadságharc kevés képi emléknymot hagyott hátra a kollektív emlékezetben. A forradalomról készült képek szinte kizárólag a budapesti eseményeket rögzítik, ezért az események rekonstruálásához a szemtanúk visszaemlékezései, kihallgatási jegyzőkönyvek, újsághírek, kiáltványok és kordokumentumok nyújthatnak némi támpontot. Ezen felül a vidéki

események részletei gyakran tovább élnek a helyi színhagyományokban is. Ezeket a történészek, levéltárosok gyakran nem jegyezték fel, mert az egyes szemtanúk visszaemlékezései ellentmondásosak voltak, a visszaemlékezésekben foglalt adatokat, tényeket az idő előrehaladtával maguk a szemtanúk is gyakran módosították, mert az emlékek a sorozatos előhívások alkalmával módosultak.

A forradalom pécsi eseményei azért is különlegesek, mert amikor sokan úgy döntöttek, hogy felveszik a harcot, kivonultak a városból, hogy megóvják a várost és a lakosságot a rombolástól és a megtorlástól. Ez a körülmény egyben azt is magával hozta, hogy sem írásos, sem képi dokumentáció nem készült a történésekről. A forradalom pécsi eseményei így később, elsősorban már külföldön írt visszaemlékezésekből, a forradalom idején kiadott kiáltványokból, a szovjet hadsereg napiparancsaiból, illetve ezeknek az információhalmazoknak a metszeteiből rekonstruálható. Ami biztosan és kétséget kizáróan megállapítható, az az egységek elhelyezkedése és a csapatmozgások útvonala. A viszonylag kis egységek gyors mozgása miatt nevezte el a város népe a Mecseken harcoló forradalmárokat Láthatatlanoknak.

A Mecseken kitartó forradalmárokról emlékezve 2011-ben a Pécsi Galériában egy emlékezeti teret hoztam létre, mely a forradalmárok által bejárt útvonal dokumentációja. A projekt megvalósításához lomo fényképezőgépet használtam, a fényképezőgép korlátozott képességei miatt. A lomo olyan eszköz, amely a korlátai miatt nem tervezhető módon befolyásolja a képkészítés folyamatát. A fényképsorozat elkészítése során fontos szempont volt, hogy az esetleges, jelentéktelen pillanatok, benyomások is rögzítésre kerüljenek. Mivel ezek a csoportok folyamatos mozgásban voltak, elképzelésem szerint az akkor elkészíthető képek közül sok nagyon gyenge minőségű lehetett volna, illetve a képek elkészítése során nem lehetett megszerkesztett, eltervezett beállításokban gondolkodni. Ezen felül olyan helyszíneket is rögzítettem, ahol feltehetően jelentős események, esetleg halálos áldozatokkal járó tüzharc történhetett. Így a feltételezett útvonalakat bejárva olyan fényképeket készítettem, melyek egyaránt érvényesek az emlékezet számára megőrzendő helyszíneket, objektumokat rögzítő fényképes dokumentációként, de számos olyan pillanatfelvétel is készült, ami azt a látószöveget rögzíti, ahonnan a csoport tagjai esetleg egy utolsó pillantást vethették a városra, mielőtt észak felé fordulva folytatták a menekülést, hogy aztán az emigrációban éljék le az életük.

A 9x13 cm-es fényképeket a Pécsi Galéria alagsorban lévő kiállítóhelyiségének a falán helyeztem el úgy, hogy a fényképek rácsos elrendezésben a pinceszint ívelt falán enyhén a látogató fölé borultak. A rácsok egyes, véletlenszerűen kiválasztott helyét üresen hagytam. A lomogáfiák minősége

impulzusokat nyújtott a fantázia számára a fényképek kiegészítésére, tökéletesítésére. Ezt a fantáziában indukált kreatív folyamatot használtam ki az installációban üresen hagyott helyekkel, amelyeken már nem a képrészletek, tartalmak kiegészítésére hívtam meg a befogadót, hanem arra, hogy mindenki a saját képzeletének segítségével alkossa meg a kollektív emlékezet hiányzó képeit, elemeit. Így, szándékom szerint a befogadó az installáció valós helyszínén, a Pécsi Galéria pinceszintjén túllépve megalkotta a kollektív emlékezet ismert és belsővé vált emlékképeinek segítségével a Láthatatlanok emlékezetének saját, egyéni fikcióját.

5 Konklúzió

Az emlékezet egyik alapvető funkciója a veszélyek felismerésében és az arra adott válaszreakciókban keresendő, így tehát szükségszerű az érzések, érzelmek kapcsolódása az emlékezeti folyamatokhoz. Ebből kiindulva a dolgozat kérdésfelvetése arra irányult, hogy az érzelmek az emlékek megidézése miatt bukkannak fel, vagyis kizárólag maga az előhívás folyamata okoz érzelmi reakciókat, vagy azok ugyanúgy tárolásra kerülhetnek, mint az emléknymokban kódolt információk. Az utóbbi felvetésre utalhat az a tény, hogy egyes, az emlékezetért felelős területekhez közeli agyi központok aktivitása a tudatban az istenhitnek megfelelő érzeteket kelt, mivel az elmének ez a teljesítménye ugyanúgy az egyén és a közösség fenntartását szolgálja, mint maga az emlékezet, de ez, az Istenhit érzetét keltő funkció a racionálisnak ellentmondó és az egyén érdekeit felülíró döntéseket is megalapozhat. Ebből a rendkívül erős érzelmi alapú döntési folyamatból és két funkcióhoz köthető agyi területek egymáshoz közeli elhelyezkedéséből kiindulva tehát feltehető, hogy az információkhoz hasonló módon érzelmek is rögzülhetnek az elmében.

Ez a feltevés különös jelentőséggel bír, abban az esetben, ha az emléknymok nem teljesen hozzáférhetők, vagy nem teljesek, ezért kiegészítésre szorulnak. Az emléknymok kiegészítése során a folyamat motivációja az érzelmi háttérben, a memóriában tárolt érzelmekben is keresendő. Az emléknymok kiegészítéséhez tehát a fantázia, a képzelet teljesítménye is szükséges, ami a tapasztalatokból és a lehető legtöbb tárolt emléknymokból merítve logikusnak tűnő elemekkel egészíti ki a hiányzó részleteket. Ezeknek a kiegészítéseknek a kiválasztása és megfogalmazása részben az emléknymokhoz kötődő vagy a felidézésük során kiváltott érzéseknek is köszönhető.

Ezen alapvetések mentén tehát kijelenthető, hogy az emlékezés valójában a kreatív tevékenységekhez hasonló, azokkal szorosan összekapcsolódó alkotói folyamat és ezzel a művészet, az alkotás alapja. Ennek az összefüggésnek a vizsgálatára a kulturális emlékezet koncepcióját alkalmaztam, melynek segítségével történeti és műfajok közötti áttekintésre nyílt lehetőség. A történeti áttekintés megmutatta, hogy az emlékezet koncepciója műfajonként és korszakonként jellemzően eltérő kreatív módszerek létrejöttéhez vezetett a művészetben. Ezek a változások a kulturális emlékezeti koncepciókban a rövid és a hosszú távú emlékezeti táruk kódolási folyamatainak kiegészítéseként a korszakok elvárásainak megfelelően alakultak ki, azzal a céllal, hogy örök érvényű, történelmi jelentőségű kulturális produktumok kerüljenek kódolásra, melyek aztán az egymás után következő nemzedékekben változatlan értékeléssel kerül előhívásra. A

kódolási folyamatok ezen folyamatossága megváltozott a tömegműediumok gyengülésével és a hálózati média térnyerésével és így az emlékezeti kultúra és az emlékezés módja is jelentősen átalakult. Az emlékezet új formája, a google emlékezet az információs hálót már az emlékezet egy technikai táráként kezeli, ami az esetek egy részében azt eredményezi, hogy az események a rövid távú emlékezetből nem a szokásos módon kerülnek kódolásra a hosszú távú emlékezetben. A tartósan kódolt emlékek megtartása a memóriában már gyakran a világhálón rögzített helyen és egyéb áttételes hivatkozási rendszeren keresztül történik. A hosszú távú emlékezetben tárolt emléknym tehát gyakran már nem magát az emléket tartalmazza, hanem annak tárhelynek a referenciáit, ahol a megfelelő adatok megtalálhatók. Ennek az új típusú emlékezeti funkciónak a vizsgálatát az emlékmű-műfaj modern megfeleltetésére tett kísérlet egy példáján keresztül végeztem. A vizsgált példában markánsan jelent meg a média szerepe, amely egy, a kulturális emlékezetbe kódolt emlékezeti struktúrát, az emlékmű motívumát alkalmazva új elemként akarta hitelesíteni az általa kiemelt eseményt. A média által sugallt jelentést azonban nagyon hamar, egy napon belül felülírta egy helyesbítés, ami az eredeti tartalommal együtt került be a keresőprogramok találati listájára. Az úgynevezett google emlékezet számára így egy kettős referencia jött létre, végkép megakadályozva az eredeti tartalom hosszú távú kódolását a kollektív emlékezetben. Ezek szerint a túlzott adatmennyiségnek és az események folyamatos hozzáférhetőségnek köszönhetően az emlékezeti folyamatokhoz egy új, szelektív funkció is társulhat, melynek lényege nem kizárólag az emléknymban, vagy a referencia-helyen tárolt információk jellegében rejlik, hanem a fantázia és az érzelmek által irányított döntési folyamatokban. Feltehető tehát, hogy hálózati média hatására az alkotói tevékenység során hangsúlyosabbá válik a rövid távú emlékezetben tárolt élmények feldolgozása.

6 Irodalomjegyzék

- Aggleton J.P., Brown M.W.: Episodic memory, amnesia, and the hippocampal–anterior thalamic axis. In: Behavioral and Brain Sciences. Nr. 22. 425 – 489. 1999.
- Allingham H., Goodwin D.: Kitchener's Last Volunteer: The Life of Henry Allingham, the Oldest Surviving Veteran of the Great War". New York, Random House. 2011.
- Anderson, M.C.: Rethinking interference theory: Executive control and the mechanisms of forgetting. In: Journal of Memory and Language Nr. 49/4. 415-445. 2003.
- Assmann, Aleida: Erinnerungsräume. Formen und Wandlung des kulturellen Gedächtnisses. C.H. Beck, München. 2006.
- Assmann, Jan: A kulturális emlékezet. Atlantisz, Budapest 1992.
- Augustinus, Aurelius: Vallomások. Gondolat, Budapest 1987
- Bachofen, Johann Jakob: Lebensrückschau. In: Kipperberg, H.G., Mutterrecht und Urreligion Kröners Taschenausgabe, Stuttgart. 1984.
- Baddeley, A., Eysenck, M.W., Anderson, M.C.: Emlékezet. Akadémiai Kiadó, Budapest 2010.
- Bahrick, H.P, Bahrick, L.E., Bahrick, A.S., Bahrick, Ph.E.: Maintenance of Foreign Language Vocabulary and the Spacing Effect. In: American Psychological Society. Nr. 4/5. 316 – 321. 1993.
- Ballard, Philip B.: Obliviscence and Reminiscence. Cambridge University Press. Cambridge 1913.
- Baudelaire, Charles: The Painter of Modern Life. Phaidon, London. 1964.
- Benjamin, Walter: A műalkotás a technikai reprodukálhatóság korában. In: Kommentár és prófécia. Budapest, Európa. 1969.
- Benjamin, Walter: Ursprung des deutschen Trauerspiels. Suhramp, Frankfurt am Main. 1963.
- Bjork, Robert: Interference and forgetting. In J. H. Byrne (Ed.), Encyclopedia of learning and memory, 2nd ed., 268 – 273 New York: Macmillan Reference USA. 2003.
- Blaney, Paul H.: Affect and Memory: A review. In: Psychological Bulletin Nr. 99/2. 229 – 246. 1986.
- Bremmer, Jan: Religious Secrets and Secrecy in Classical Greece. In: Kippenberg, H.G., Lawson, E.T.: Studies in the History of Religions. Nr. 65. E.J. Brill, Leiden – New York – Köln. 1995.
- Brooks, Geraldine: The book of Exodus. A double rescue in wartime Sarajevo. In: The New Yorker. 2007.12.3.
- Brown, R., McNiell, D.N.: The Tip of Tongue Phenomenon. In: Journal for Verbal

- Brown, William: Learning and Verbal Behavior. Nr. 5. 327 – 337. 1966.
The Revival of Emotional Memories and Its Therapeutic Value. In: British Journal of Medical Psychology 1. 1920.
- Burke, Peter: The Renaissance Sense of the Past.
E.J. Arnold, Leeds. 1969
- Calic, Marie-Janine: Krieg und Frieden in Bosnia-Herzegovina.
Suhrkamp, Frankfurt am Main. 1996.
- Carrère, Emmanuel: Kleopatras Nase. Eine kleine Geschichte der Ukraine.
Gatza, Berlin. 1996
- Chatwin, Bruce: The Songlines.
Penguin, Harmondsworth. 1988
- CNN: 'Prayer for America' embraces many faiths.
"<http://edition.cnn.com/2001/US/09/23/>"<http://edition.cnn.com/2001/US/09/23/vic.yankee.memorial.service/>
- CNN: 'Malnourished minds': Why it matters that 4,4 billion people don't have access to the internet.
"<http://edition.cnn.com/2014/12/11/tech/gallery/connect-world-internet/index.html>
- Conze, Werner: Ethnogenese und Nationsbildung – Ostmitteleuropa als Beispiel. In: Studien zur Ethnogenese.
VS Verlag, Opladen. 1985.
- Durkheim, Émile: 1887a: La science positive de la morale en Allemagne, Textes. 1. Éléments d'une théorie sociale,
Paris: Les Éditions de Minuit, 1975, 267–343.
- Dywa, J., Bowers, K.: The Use of Hypnosis to Enhance Recall.
In: Science, New Series. Nr. 222. 184-185. 1983.
- Ebbinghaus, Hermann: Memory: A Contribution to Experimental Psychology.
Columbia University Teachers College. New York 1913.
- Eich, E., Macaulay, D., Ryan, L.: Mood Dependent Memory for Events of the Personal Past. In: Journal for Experimental Psychology.
Nr. 123/2. 201 – 215. 1994.
- Eich, E., Metcalfe, J.: Mood Dependent Memory for Internal Versus External Events. In: Journal for Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition. 15/3. 443 – 455. 1989.
- Ekstorm, A., Suthana, N., Behnke, E., Salamon, N., Bookheimer, S., Fried, I.: High-resolution depth electrode localization and imaging in patients with pharmacologically intractable epilepsy.
"<http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2628813/>
- Erdelyi, Matthew Hugh: The unified theory of repression. In: Behavioral and Brain Sciences Nr. 29. 499 – 551. 2006
- Felman, Sh., Laub, D.: Testimony. The Crisis of Witnessing in Literature.
In: Psychoanalysis and History.
New York, London. 1992.
- Freud, Sigmund: Zur Psychopathologie des Alltagslebens
Über Versprechen, Vergessen, Vergreifen,
Aberglaube und Irrtum
Verlag von S. Karger, Berlin, 1907.
- Gilpin, William: Essays on Picturesque Travel.
R. Blamire, in the Strand. 1792/2011
- Glisky, E.L., Ryan, L., Reminger, S., Hardt, O., Hayes, S.M., Hupbach, A.: A case of psychogenic

- fugue: I understand, aber ich verstehe nichts
In: Neuropsychology Nr. 42. 1132 – 1147. 2004.
- Godden, D.R., Baddeley, A.D.: Context-dependent Memory in Two Natural Environments: On Land and Underwater. In: British Journal of Psychology. Nr. 66/3. 325 – 331. 1975.
- Goethe, J.W., Schiller F.: Briefwechsel zwischen Goethe und Schiller. Hugo Heller, Jena. 1907
- Goldmann, Stefan: Topoi des Gedenkens. Pausanias' Reise durch die griechische Gedächtnislandschaft. In: Haverkamp, A., Lachmann R.: Gedächtniskunst: Raum – Bild – Schrift. Studien zur Mnemotechnik. Suhrkamp, Frankfurt am Main. 1991.
- Goodwin, D.W., Powell, B., Bremer, D., Hoine, H., Stern, J.: Alcohol and recall: state-dependent effects in man. In: Science Nr. 163. 1358 – 1360. 1969.
- Gorion, J.M.B.: Golem-Geschichten um Rabbi Löw. In: Völker, K.: Künstliche Menschen. Suhrkamp, Frankfurt am Main. 1994.
- Greene, Thomas, M.: Light in Troy. Imitation and Discovery in Renaissance Poetry. Yale Univ. Pr., New Haven. 1982.
- Guenther, Kim R.: Mood and Memory. In: Davies G.M., Thomason D.M. (Eds): Memory and Context: Context and Memory. John Wiley & Sons, New Jersey. 1988.
- György, Péter: Az eltörölt hely a Múzeum. A múzeumok átváltozása a hálózati kultúra korában. New York, Természettörténeti Múzeum – egy példa. Magvető, Budapest. 2003.
- Hajdu, István: Gellér B. István. A múltat nem sejtethed. Pécsi Galéria és Vizuális Művészeti Alapítvány, Pécs. 2010
- Halbwachs, Maurice: The Collective Memory. New York, Harper & Row. 1980
- Halbwachs, Maurice: On Collective Memory. University of Chicago Press, Chicago. 1992.
- Harvey, David: The Urban Experience. Johns Hopkins University Press, Baltimore. 1989.
- Hasher L., Griffin M.: Reconstructive and Reproductive Processes in Memory. In: Journal of Experimental Psychology. Nr. 4/4. 318 – 330. 1978.
- Hauswald, Anne: Directed forgetting of emotional material – cognitive and neural mechanisms. Universität Konstanz. Konstanz. 2008.
- Helbig, Louise Ferdinand: Der ungeheure Verlust: Flucht und Vertreibung in der deutschsprachigen Belletristik der Nachkriegszeit Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. 1996.
- Henkel, L.A., Franklin, N., Johnson, M.K.: Cross-Modal Source Monitoring Confusions Between Perceived and Imagined Events. In: Journal of Experimental Psychology. Learning, Memory, and Cognition. Nr. 26/2. 321 – 335. 2000.
- Homérosz: Odüsszeia. Európa, Budapest. 2012
- Hyman, I.E., Husband, T.H., Billings, F.J.: False Memories of Childhood Experiences.

- Hyman, I.E., Faries, J.M.:
 In: Applied Cognitive Psychology. Nr. 9. 181-197. 1995.
 The Functions of Autobiographical Memory.
 In: Conway M.A., Rubin, D.C., Spinnler H., Wagenaar, W.
 (Eds): Theoretical Perspectives on Autobiographical Memory.
 Kluwer 207 – 221. 1992.
- Illman, N.A., Chris, R., Butler, Chr.R., Souchay, C., Moulin Chr.J.A.:
 Déjà Experiences in Temporal Lobe Epilepsy.
 In: Epilepsy Research and Treatment. 2012.
 Hindawi Publishing Corporation.
<http://www.hindawi.com/>
- Jerram, Luke:
 Falling Man (2008)
http://www.lukejerram.com/projects/falling_man
- Johnson, M.K., Hashtroudi, Sh., Lindsay, D.S.: Source Monitoring. In: Psychological Bulletin.
 Nr. 114/1. 3 – 28. 1993.
- Kapogiannis, D., Barbey, A.K., Su, M., Zamboni, G., Krueger, F., Grafman, J: Cognitive and neural
 foundations of religious belief. In: PNAS. 105/12 sz.
 4876 – 4881. 2009.
- Kovács, Zsofia:
 Dekonstrukció és rekonstrukció. Sarkanytú Illés: Mihály. 2012
[http://www.prae.hu/index.php?route=article
 %2Farticle&aid=4994](http://www.prae.hu/index.php?route=article%2Farticle&aid=4994)
- Krüger, Ruth:
 Weiter Leben. Eine Jugend.
 Wallstein, Göttingen. 1992.
- Kubler, George:
 Az idő formája.
 Gondolat, Budapest. 1992.
- Kuhn, Annette:
 Family Secrets: Acts of Memory and Imagination.
 London, New York, Verso. 1995.
- Lamb, Charles:
 Witches and other Night Fears. In: Essays of Elia.
 S.C.Hill, London. 1967
- Lévi-Strauss, Claude:
 Myth and Meaning.
 New York, Schocken Books Inc., 1995.
- Linton, Marigold:
 Transformation of Memory in Everyday Life. In: Neisser, U
 (Ed). Memory Observed: Remembering in Natural Contexts.
 San Francisco, Freeman. 1982.
- Loftus, E.F., Palmer, J.C.:
 Reconstruction of Automobile Destruction:
 An Example of the Interaction Between Language
 and Memory. In: Journal of Verbal Learning and
 Verbal Behavior Nr. 13. 585 – 589. 1974.
- Lyotard, Jean-François:
 Statement. In: KulturRevolution Nr. 14.
 Essen 1987.
- MacLeod, M.D., Macrea, C.N.:
 Gone but Not Forgotten: The Transient Nature of
 Retrieval-Induced Forgetting.
 In: Psychological Science Nr. 12. 147 – 152. 2001.
- MacLeod, M.D., Saunders, J.:
 Retrieval Inhibition and Memory Distortion. Negative
 Consequences of an Adaptive Process. In: Association for
 Psychological Science. Nr. 17/1. 26 – 30. 2008.
 "http://lexikon.katolikus.hu/S/Savonarola.html"
- Manovich, Lev:
 Posztmédia esztétika. (2004)
<http://exindex.hu/index.php?l=hu&page=3&id=227#footer>
- Marian, V., Fausey, C.M.:
 Language-Dependent Memory in Bilingual Learning. In:
 Applied Cognitive Psychology. Nr. 20. 1025 – 1047. 2006.

- Marian, V., Niesser, U.: Language-Dependent Recall of Autobiographical Memories. In: Journal for Experimental Psychology. Nr. 129/3. 361 – 369. 2000.
- Mensink, G-J.M., Raaijmakers, J.G.W.: A Model for a Contextual Fluctuation. In: Journal of Mathematical Psychology. Nr. 33. 172 – 186. 1989.
- Miles, Ch., Hardman, E.: State-dependent memory produced by aerobic exercise. In: Ergonomics. Nr. 41/1. 20 – 28. 1998.
- Miner, A.C., Reder, M.L.: A New Look at Feeling of Knowing: Its Metacognitive Role in Regulating Question Answering. In: Metcalfe, J., Shimamura, A.P. (Eds): Metacognition. 47 – 70. 1994.
- Munteán, László: (De)constructing 9/11's 'Falling Man'. In: Plate, L., Smelik, A.: Performing Memory in Art and Popular Culture. London, Routledge. 2013.
- Müller, Heiner: Gesammelte Irrtümer 2. Verlag der Autoren, Frankfurt am Main. 1990.
- Nickerson, Raymond S.: Retrieval inhibition from part-set cuing: A persisting enigma in memory search. In: Memory and Cognition. Nr. 12/6. 531 – 552. 1984.
- Niethammer, Lutz: Fragen – Antworten – Fragen. Methodische Erfahrungen und Erwägungen zur Oral History. In: Niethammer, L, Alexander von P.: Wir kriegen jetzt andere Zeiten. Auf der Suche nach der Erfahrung des Volkes in nachfaschistischen Ländern. J. H. W. Dietz, Bonn. 1985.
- Nietzsche, Friedrich: Unzeitgemäße Betrachtungen. Zweites Stück: Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben. In: Sämtliche Werke. Band 1. De Gruyter, Berlin. 1980.
- Nora, Pierre: Zwischen Geschichte und Gedächtnis. Ulrich Rauf, Berlin. 1990.
- Oláh, Attila: Pszichológiai alapismeretek. Bölcsész Konzorcium. Bp, 2006
- Pavlov, Ivan Petrovics: Conditioned reflexes. An investigation of the physiological activity of the cerebral cortex. Oxford University Press, Humphrey Milford. 1927
- Pete, László: Girolamo Savonarola, a költő, hitszónok és politikai gondolkodó. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 1997.
- Phelps, E.A., Gazzaniga M.,S.: Hemispheric Differences in Mnemonic Processing: The Effects of Left Hemisphere Interpretation. In: Neuropsychologia Nr. 30. 293 – 297. 1992.
- Pomian, Krzysztof: Museum und kulturelles Erbe. In: Kroff, G., Rot, M.: Das historische Museum. Labor – Schaubühne – Identitätsfabrik. Campus Verlag, Frankfurt am Main. 1990.
- Proust, Marcel: Az eltűnt idő nyomában VII. – A megtalált idő Atlantisz, Budapest 2009
- Quincey, Thomas de: Collected Writings of Thomas de Quincey. Edinburgh, 1897.
- Rubner, Jeanne: A tudásról és az érzésről. Bevezető az agykutatásba. Dialog Campus, Bp. 2007.

- Rushdie, Salman: "Errata": Or, Unreliable Narration in *Midnight's Children*. London 1992.
- Saxl, Fritz: Die Ausdrucksgebärden der bildenden Kunst. In: Warburg, A.: *Ausgewählte Schriften und Würdigungen*. Saecula Spiritalia, Baden-Baden. 1992.
- Schacter, D.: Emlékeink nyomában. Háttér Kiadó. Bp. 1998.
- Schacter, D., Eich, J.E., Tulving, E.: Richard Semon's Theory of Memory. In: *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* Nr. 17. 721 - 743, 1978.
- Schacter, D., Chiu C.-Y.P., Ochsner, K.N.: Implicit Memory: A Selective Review. In: *Annual Review of Neuroscience*. Nr. 16. 159 - 182. 1993.
- Schäffner, Wolfgang: Der Krieg als Trauma. Zur Psychoanalyse der Kriegsneurose in Alfred Döblins *Hamlet*. In: Stingelin, M., Scherer, W. (Szerk): *HardWar/SoftWare. Krieg und Medien 1914 – 1945*. Wilhelm Fink, München, 1991
- Scheler, Max: *Der Genius des Krieges und der deutsche Krieg*. Verlag der Weißen Bücher, Leipzig 1917.
- Smith, M.S., Vela, E.: Environmental context-dependent memory: A review and meta-analysis. In: *Psychonomic Bulletin & Review*. Nr. 8/2. 203 – 220. 2001.
- Sonntag, Susan: *On Photography*. New York 1979.
- Sparrow, B., Liu, J., Wegner, D.M.: Google Effects on Memory: Cognitive Consequences of Having Information at Our Fingertips. *Science* 333, 776 - 778 (2011);
- Spence, Donald P.: *Narrative Truth and Historical Truth. Meaning and Interpretation in Psychoanalysis*. Norton, New York, 1984.
- Svevo, Italo: Zeno Cosini. Rohwolt, Hamburg, 1959.
- Szczypiorski, Andrzej: *Notizen zum Stand der Dinge*. Zürich, 1992.
- Szily, Erika Dr.: Érzelmi reakciók kognitív és genetikai háttere depressziós és kontroll csoportokban. Semmelweis Egyetem Mentális Egészségtudományok Doktori Iskola, Bp. 2010
- Talarico, J.M., Rubin, D.C.: Flashbulb memories result from ordinary processes and extraordinary event characteristics. In: Luminet, O., Curci, A. (Eds): *Flashbulb Memories. New Issues and New Perspectives*. 79 – 99. Psychology Press, East Sussex 2009.
- Teruyoshi, Yonei: *The Encyclopedia of Shinto* (2006) "<http://eos.kokugakuin.ac.jp/modules/xwords/entry.php>"
- Thompson, Donald M.: Context and false recognition. In: Davies, G. M. Thompson D.M. (eds.): *Memory in context: Context in memory*. 285–304 Wiley, Chichester. 1988.
- Tulving, Endel: Ecphoric processes in episodic memory. In: *Philosophical Transactions of the Royal Society of London B*. 361 – 371. 1983.

- Turkle, Sherry: Alone together: why we expect more from technology and less from each other
Basic Books, New York 2011.
- Vansina, Jan: Oral Tradition as History.
Madison 1985.
- Warburg, Aby M.: MNHMOΣYNH. Aby M. Warburg válogatott tanulmányai.
Balassi-Magyar Képzőművészeti Főiskola, Budapest. 1995.
- Watkins, M.J., Watkins, O.C.: Cue-overload theory and the method of interpolated attributes.
In: Bulletin of Psychonomic Society. Nr. 7/3. 289 – 291. 1976.
- Webber, Jonathan: The future of Auschwitz. Some Personal Reflections. The First Frank Green Lecture.
Centre for Postgraduate Hebrew Studies, Oxford. 1992
- Wegner, D. M., Giuliano, T., & Hertel, P.: Cognitive interdependence in close relationships.
In W. J. Ickes (Ed.), Compatible and incompatible relationships (pp. 253-276).
New York: Springer-Verlag. 1985
- Williams, H.L., Conway, M.A., Cohen, G.: Autobiographical Memory.
In: Cohen, G., Conway, M.A. (Eds):
Memory in the Real World.
London. Psychology Press 21 – 90. 2008.
- Woolf, Virginia: A Biography.
Harmondsworth, Orlando. 1975
- Young, James E.: Jewish Memory in Poland. In: Hartman, H.G.: Holocaust Remembrance. The Shapes of Memory.
Oxford, Wiley. 1993.